

**Оскуола иннинээҕи үөрэхтээһингэ
А.Г. Габышев аатынан муниципальнай бюджетнай оҕо тэрилтэтэ
оҕону сайыннарар киин
Антоновка н.Ньурба улууһа Саха Өрөспүүбүлүкэтэ**

Бигэргэтэбин

сэбиэдиссэй

2020с.

**Оскуола иннинээҕи үөрэхтээһингэ
интээччи үлэтин тосхоло**

**Бөлөх аата (3-4 саастаах) «Уу-чукчук»
Интээччилэр: Федорова К.М.,
Семенова Н. С.**

**Педсоветка ылынылынна
№ 1 от 02.09.2020.**

Антоновка 2020 сыл

ТОСХОЛ ИНИНЭЭБИТЭ

I. Тосхол соруугун туруорунуу (целевой раздел)

1. Аан тыл
2. Оџо сааһынан уонна айылбатынан уратыта
3. Бүлүү түөлбэтин уратыта
4. Үлэ тосхолун сүрүн уонна самалык сруктара сруктара.
5. Үлэ тосхолун төрүттэрэ
6. Үлэ түмүктэрин барыллааһын (планируемые результаты)

II. Тосхол ис хоһооно (содержательный раздел).

1. Оџолуун үлэ тэрээһиннэрин көрүннэрэ
2. Оџо сайдар эйгэлэрин тэрийии ис хоһооно.
3. Уерэхтээһин эйгэлэрин ис хоһооно:
 - Оџо дьон-сэргэ эйгэтин сирдээхтик ылыныыта
 - Оџо билии-көрүү эйгэтин баһылааһына
 - Оџо ийэ тылы ингэриниитэ
 - Оџо кэрэ эйгэџэ кириитэ
 - Оџо этэ-сиинэ, хамсаныыта сайдыыта
4. Төрөппүт, оџо уонна иитээчи биир кэлим ситимнээхтик дьайсыылара

III. Тосхолунан үлэ тэрээһинэ

1. Тосхол оџону уһуйууга-такайыыга өрүттэрэ
2. Оџо сайдар эйгэтин тэрийи
3. Үлэ тосхолунан оџону сайыннарыыга иитээчи, нээннэ, специалист алтыһыта
4. Үлэ материально-технической тэрилэ
5. Оџону сайыннарыыга үлэни торумнааһын
6. Күннээџи үлэ хаамыыта (режим, циклограмма)
7. Оџону сайыннарыыга үлэ тирэхтэрин тупсарыы (развитие ресурсов реализации Программы – кадры, развивающая среда, методические разработки, материально-технические ресурсы, УМК, ИКТ, ЭОР)
8. УМК уонна УМС эйгэлэринэн
9. Литература (үлэ тосхолун онорорго)

Кириин тыл

Үөрэх эйгэтигэр улахан уларыйылар киирдилэр. “Арассыыйа Федерациятын үөрэхтээһин туһунан сокуонугар” (273№ ахсынньы 29 күнэ) оскуола иннинээҕи оҕону иитии-үөрэтии уопсай үөрэхтээһин ситимигэр туспа булгуччулаах таһым быһыытынан ылылынна. Бу сокуон государство оҕо кыратыттан сайдар-иитиллэр эйгэтин тэрийиигэ улахан болжомтону уурарын уонна оҕо ханна олоҕороруттан тутулуга суох оскуолаҕа кириэн иннинээҕи үөрэхтээһининэн хааччыллар тосхоло торумнанна.

Саха оҕото кыра эрдэбиттэн төрөөбүт буоруттан силис тардан, норуотун тылын барҕа баайын, өбүгэтин үтүө үгэһин чахчы бааччы этигэр инэринэн, амарах сүрэбин, мындыр өйүн, уран тарбаҕын утумнаан, сахалыы куттаах-сүрдээх дьоһуннаах киһи буола улаатарыгар олук уурбута. Оскуола иннинээҕи үөрэхтээһин биэрэр өнөтүн хаачыстыбата аныгы олох сиринэн төрөппүт, общественность ирдэбилигэр сөп түбэһиэхтээх. Стандарт сүрүн соруугунан оҕо киһи –аймах культууратын ингэриниитигэр, бэйэтин дьоһун киһи быһыытынан билиниитигэр, атын дьоннуун сирдээхтик алтыһытыгар туһаайар. Бу сорууттары олоххо киллэриигэ хас биирдии оҕоҕо кыах бэриллэр: дьайымал бары көрүнэр көхтөөхтүк кыттытыгар, айар- тутар кыахтанытыгар, тулалыыр эйгэни кытта киэн хабаанньыктык алтыһытыгар, оҕо бары дьоһуна арыллан сайдытыгар.

Бырагыраама педагогика уонна уйулҕа наукатыгар оскуола иннинээҕи үөрэхтээһини төрүттээбит учуонайдар: В. Запорожец, Л. С. Выготский, А. Н. Леонтьев, А. П. Усова, Е. И. Радина, Л. А. Венгер, Ф. А. Сохин, Н. П. Сакулина, Н. А. Ветлугина, В. Г. Нечаева уо.д.а. научнай идиэйэлэригэр тирэҕирэр. Бырагыраамааны бэлэмнииргэ айар бөлөх кэлэктиибэ научнай суолталаах чинчийээччилэр: М. И. Лисина, Н. Н. Поддьяков, А. И. Иванова, О. П. Радынова, Т. И. Осокина уо.д.а. үлэлэригэр олоҕурда.

1991 сыллаахха Саха республикатын национальнай оскуолаларын сангардан сайыннары уонна “Саха республикатын национальнай оҕо тэрилтэлэрин сайдыта” концепцияларыгар олоҕуран, “Тосхол” базовай программа оҥоруллубута. Саха оҕото кыра эрдэбиттэн төрөөбүт буоруттан силис тардан, норуотун тылын барҕа баайын, өбүгэтин үтүө үгэһин чахчы бааччы этигэр инэринэн, амарах сүрэбин, мындыр өйүн, уран тарбаҕын утумнаан, сахалыы куттаах-сүрдээх дьоһуннаах киһи буола улаатарыгар олук уурбута.

А.Г. Габышев аатынан “Биһик” оҕону сайыннарар киин ФГОС ирдэбилинэн оҥорулунна:

1. Федеральный закон от 29.12.2012 №273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации»;
2. Федеральный государственный образовательный стандарт дошкольного образования (Утвержден приказом Министерства образования и науки РФ от 17 октября 2013 №1155);
3. «Порядок организации и осуществления образовательной деятельности по образовательным программам – образовательная программа дошкольного образования» приказ Министерства образования и науки РФ от 30 августа 2013 года №1014 г. Москва);
4. Санитарно-эпидемиологические требования к устройству, содержанию и организации режима работы дошкольных образовательных организаций» (Утверждены постановлением Главного государственного санитарного врача РФ от 15 мая 2013 года №26 «Об утверждении СанПИН» 2.3.3049-13)
5. А.Г. Габышев аатынан “Биһик” оҕону сайыннарар киин сүрүн үөрэтэр бырагырааммата оскуолаҕа кириэн иннинээҕи саастаах оҕолорго “Детство”, “Кустук”, “Утум”, «Тосхол» бырагыраамаларынан үлэ тосхолун барыла оҥолоһунна.

2. Оџо сааһынан уонна бэйэтин айылҕатынан уратыта (3-4 саастаах оџолор)

Оџо этэ-сиинэ сайдан иһэрин туоһутунан уңуоџа уһааһына, ыйааһына эбиллээһинэ, түөһүн эргимтэтэ кэтирээһинэ, былчына, ис органнарын сайдыыта буолар.

Оџо ус сааһыгар 10 см, туорт сааһыгар 6-7 см унуоџа уџуур. Ус саастаах уол оџо ортотунан 92,7 см, кыыс - 91,6 см буолар. Оџо туорт сааһыгар сурун хамсаныылара - ыстаныы, сууруу, быраџыы, тирэхтээх буолуута сайдар. Уџун унуохтаах оџо бэйэтин саастыылаахтарыттан тургэнник суурэр. Онтон кыра унуохтаах оџо хардыыта кыра буолан сууруутэ эмиэ бытаан буолар уонна манна оџо тус бэйэтин уратыта эмиэ оруоллаах.

Ус саастаах уол оџо ыйааһына 14,6 кг, онтон кыыс 14,1 кг буолар. Онтон туорт сааһыгар уол 16,1 кг, кыыс 15.8 кг тийиэн соп. Туос эргимтэтэ бу сааска улахан уратыта суох.

Оџо доруобуйата, унуоџун уһааһына аһыыр аһылыгыттан тутулуктаах. Бу сааһыгар кини ордук битэмииннээх, уут, балык астары аһыахтаах. Элбэх кальцийдаах аһылыгы аһаатаџына унуоџа, сиџин унуоџа боџургуур.

Оонньуу кыра оџо сайдыытыгар суолтата. Оруоллаах оонньуу 3-5 саастаах оџо сүрүн дьарыга буолар. Оонньуу бу көрүнэ оџону бары өрүтүттэн сайыннаар: өйүн-санаатын, быһыытын-майгытын, этин-сиинин. Бу оонньуу оџону улахан дьон эйгэтигэр киллэрэр- дьон дьайыытын үтүктэр, араас оруолу ылынар, ити барыта оџону улахан киһини өйдүүргэ, бииргэ буоларга туһаайар. Оонньуу оџону буола турар түгэнтэн дьайыыттан таһааран «оонньоон», «буолабыт», «оннук үһү» диэн дьайыыны оңотторор (ручка - вилка, термометр, укол, быһах о.д.а), олоппостор - орон, машина, онно олорон тутатына «ойуурга отоннуу тийээллэр». Оџо оонньуута сайдыытыгар сабыдыаллыыр түгэн элбэх. Ол курдук - дьизтээһи олоџо, оонньообут опыта, өйгө көрөр дьолуура, тылын сайдыыта, дьону кытта сатаан бодоруһуута, алтыһыта. 3 саастарыгэр үгүс оџо оонньоон уонна дьиннээхтик буола турар түгэни араарар. Оон «оонньоон» ол бу дьайыыны оңорор. Оџо сайдыытын ити дьайыы туоһулуур.

Оџо оонньуутугар «солбук» эттиктэри туһанар, сыһыа өйүгэр оңорон көрөн оонньуур - суохуруулу эргитэр, суох суорџанынан саптар. Сыһыа оџо оруолунан дьайыыны баһылыыр- ылыммыт оруолун өйдөөн онно сөп түбэхэн араас дьайыылары оңорор. Ол дьайыылар холбоһоннор биир сюжеты үөскэтэллэр: оџотун аһатар, утутар, таһыннаар. Онтон сыһыа атын оџолор оонньууларыгар кыттыһар: лааппыга барар, балыыһаһа тийэн көрдөрөр.

Маңнай оџо оонньууру көрөн онтон тахсан дьайар, оонньуур буоллаџына сыһыа кини бэйэтин оонньуутугар сөп түбэхэр оонньууру, эттиги булунар.

4 сааһыгар оџолору кытта бииргэ оонньуурун ордорор. Сэдэхтик да буоллар оонньуу хаамыыта уустугуран иһэр. Хас да сюжет дьүөрэлэхэр. Сюжеттары оџо киинэттэн, остуоруйаттан, мультиктартан, кинигэттэн, бэйэтин олоџун опытыттан ылан оңорон оонньуур.

Оџо оонньоон улаатар диэн сахаџа бэрт бэргэн этии баар. Ити үгүс көлүөнэ дьон кэтээн көрөн, олоџун уопутун түмүгэр үөскэппит төрүт билиитэ, норуот педагогикатын сүрүн өйдөбүллэриттэн биирдэстэрэ буолар.

Ити санааны педагогика уонна психология наукаларын эйгэтигэр биллэр-көстөр учуонайдар Л.С. Выготский, А.Н. Леонтьев, Д.Б. Эльконин, Н.Я. Михаленко о.д.а. диригник чинчийэн, үөрэтэн, ырытан эмиэ бигэргэппиттэрэ, оонньуу кыра оџо сайдыытын мэкитэтэ буоларын дакаастаабыттара.

Онон билигин оонньуур уонна оонньуу кыра саастаах оҕо өйө-санаата, билиитэ-көрүүтэ, тыла-өһө, уйулҕата-ийиитэ, этэ-сиинэ сайдарыгар, дьону кытта бодоруһа-алтыһа үөрэнэригэр быһаарар суолталаах тутаах дьарык буоларын ким барыта билэр. Ол эрэри оонньуу да араастаах диэн эмиэ мээнэҕэ эппэттэр.

Ол иһин билигин оҕо оонньуур эйгэтин табан тэрийии үөрэх-иитии салаатын биир улахан соруга уонна кыһалҕата буолла. Онон оскуолаҕа киириэн иннинээҕи саастаах оҕону иитии-үөрэтии федеральнай государственнай үөрэх стандартыгар оонньуу, бодоруһар уонна чинчийэр дьарыгы кытта сэргэ, оҕону сайыннараар сүрүн дьарык быһыытынан киирдэ.

Оҕо биир сааһыгар диэри сүрүннээн чугас дьонун кытта тапталы, истинг сыһыаны тиэрдэр ийии, бэйэҕэ бигээһин көмөтүнэн бодоруһан, бэйэтин сааһыгар сөптөөх араас биридимиэти өнгүн-дьүһүнүн көрөн, тыаһын-ууһун истэн, быһыытын-таһаатын, туох аналлааҕын тутанхабан, араас дьайыыны онорон, бэйэтэ чинчийэн тулалыыр эйгэтин кытта билсир-сайдар.

Ону сэргэ эмиэ оҕо уйулҕатыгар сөптөөх, ардыгар сэргэхситэр, ардыгар уоскутар дьайыылаах муусука, оҕо аналлаах ырыа уонна хоһоон, хамсаныылаах эрчиллиилэр уонна оонньуулар бу кэмгэ эмиэ олус туһалаахтар.

Оҕо биир сааһыгар диэри ордук араас предмети кытта тарбахтарын-илиилэрин бигээн-имэрийэн билсэрэ, оонньуура, тарбахтарын-илиилэрин элбэхтик хамсатара кини кэнэҕэски сайдарыгар улахан суолталаахтар.

Оҕо биир сааһыттан үс сааһыгар диэри сүрүннээн бэйэтэ олорор эйгэтигэр барар, кинини тулалыыр биридимиэттэри кытта эмиэ араас дьайыыны онорон салгыы билсир.

Ол иһин норуот педагогикатыгар бу сааһыгар оҕону иппэй-туппай сааһыгар сылдыар диэн этэллэр. Бу кэмгэ оҕо хомуллар-хамсыыр оонньуурдарынан оонньуурун, араас матырыйаалы, эттиги (ууну, кумаҕы, тиэстэни, кыраасканы, кумааҕыны о.д.а) бэйэтэ билэринэн “боруобалыырын” - тыытарын-булкуйарын, ыһарын-хомуйарын сөбүлүүр. Оҕо тылланыгар, сайдарыгар улахан дьон көмөтүнэн кэпсэтэргэ, бэйэтин саастыылаахтарын кытта оонньуурга үөрэнэрэ олус кедьүүстээх.

Кырачааннар хартыына, ырыа, хоһоон, остуоруйа ис хоһоонун сыһыа-баайа өйдүүр буолан бараллар. Хамсаныы уонна хамсаныылаах оонньуулар оҕо дэгиттэр сайдыытыгар оруоллара улахан.

Оҕо үс сааһыттан сэттэтигэр (оскуолаҕа киириэр) диэри оонньуу арааһын баһылыыр кэмэ. Бу сааһыгар кини сюжеттаах-оруоллаах, быраабылалаах о.д.а оонньуулар “оскуолаларын” толору ааһара, бэйэтин саастыылаахтарын кытта тапсан оонньуурга үөрэнэрэ, бииргэ эриллэн, тэннэ буһан-хатан сылдыара кини сайдыытыгар тутунан да солбуллубат бигэ тирэх буолар. Итини сэргэ оҕо улахан дьоннуун, оҕолордуун кэпсэтэн-ипсэтэн бодоруһара, тулалыыр эйгэтин кытта салгыы бэйэтэ чинчийэн-боруобалаан билсэрэ, норуот тылынан уусуран айымныы, уус-уран литература эйгэтигэр уһуйуллара, бэйэтин көрүнэ-харана, дьонугар көмөлөһө үөрэнэрэ кедьүүстээх. Өссө бу сааһыгар оҕо уруһуйдуурга, сыһыарарга, мэхийэргэ, араас матырыйаалынан ону-маны онорорго-тутарга (конструирование), ыллыырга, үнкүүлүүргэ, муусуканы өйдүүргэ, муусука үнүстүрүбүөнүгэр оонньуурга үөрэнэр. Биллэн турар, бу кэмгэ эмиэ хамсаныы уонна хамсаныылаах оонньуулар оҕо дэгиттэр сайдыытыгар оруоллара улахан.

3 Програмаға омур култууратын уонна регион уратытын учуоттааһын. Оскуолаға кириэн иннинээҕи саастаах оҕолору үөрэхтээһин федеральнай государственнай стандартыгар төрөөбүт тылынан иити-үөрэти, омур култууратын уонна регион уратытын учуоттааһын ирдэбил быһыытынан киирэр. Бэйэ омур уратытын сүтэрбэккэ олоруу – билинни кэм биир сүрүн уратыта. Ону этнокультурнай үөрэхтээһин хаачыйар. Этнокультурнай үөрэхтээһин тутулугар төрөөбүт тыл, төрүт билии, төрүт култуура, үгэс, сиэр-туом киирэллэр, онтон сүрүн ис хоһооно норуот педагогиката буолар. Сахалы тыыннаах оҕо тэрилтэлэрэ үгэс эргирэ, күн-дьыл уларыар тэтимэ уонна сана “Олонхо педагогиката” диэн иити-сайыннары систиэмэлэригэр олобуран үлэлибит. Бу этнокультурнай үөрэхтээһин - оҕо норуотун култууратыгар олобурбут, төрөөбүт тылынан иитиллэр, атын омуртары кытта тэннэ сылдьан сайдар үөрэх эйгэтин ситимэ буолар. Хас биирдии оҕо тэрилтэтэ үөрэх сүрүн программатын усулуобуйатын хайдах тэрийэн олоххо киллэрэрин бэйэтэ торумнанар: олорор түөлбэтин, дойдутун айылҕатын, дьонун-сэргэтин олобун-дьаһаҕын, үлэтин хамнаһын уратытыгар олобуран, дьүөрэлээн сурунан, силигин ситэрэн бигэргэтинэн үлэлиллэр. ФГҮӨС иитэр үлэ хайысхата, иитээччигэ оҕону кытта бииргэ алтыһан норуот иитэр үгэстэрин таба туһанан, айымньылаахтык үлэлииригэр кыах биэрэр. Оскуола иннинээҕи оҕо тэрилтэтин стандартыгар оонньоу, сэлэргэһии уонна билии-көрүү-чинчийи сүрүн дьарыктар быһыытынан киирэллэр. Ити дьарыктар саха омур этнопедагогикатыгар кыра саастаах оҕону иити сүрүн олохсуйбут ньыма. Оҕо дьон-сэргэ эйгэтигэр кириитэ, дьоннуун алтыһыта киһи-аймах култууратын төрүт этиитигэр, көрүүтүгэр оҕо билсипиититтэн, ылынытыттан саҕаланар.

Ылыммыт ытык өйдөбүллэринэн сирдэтэн дьонно-сэргэбэ, айылҕага сирдээх сыһыан оҕо өйүгэр-санаатыгар олохсуйар, ол курдук:

- оҕо киһини кэрэхсээһинэ, киһиэхэ сирдээх, харысхаллаах сыһыана
- дьыа-кэргэн, детсад, түөлбэ, нэһилиэк, дойдутун, аан-дойду олобун уларыытын, хаамытын оҕо ытыктааһына, сэргээһинэ .
- бэйэтин дьонун киһи быһыытынан сананыта, атын киһиттэн итэбэс да, ордук да буолбатын билиниитэ.
- киһи уратытын өйдөөһүнэ, тулуйуута, сирдээхтик сыһыаннаһыта.
- дьон-сэргэ үлэлээн онорон таһаарбытын харыстааһына.

Оҕо сыһыанттан кини тулалыр эйгэбэ сылдьыта, быһыта-майгыта, дьоннуун алтыһыта – быһатын эттэххэ, тас дьайыта тахсар. Оҕо таска дьайыта күнтэн күн хатыланан, сыһыа бөбүргөөн кини ис айылгытыгар кубулуйар, булгуруйбат булгуччулаах төрүт өйдөбүл буолан кинини салайар.

Оҕо тутан-хабан, көрөн, оонньоон сайыннаһына толкуйдуур дьобура, сатабыла, үөрүүбэ кэниир, дириниир, чочулар, чопчуланар. Сенсорнай эталоннары билиитэ, логическай толкуйа лаппа сайдар, билиитин-көрүүтүн тус олобор, бэйэтигэр, дьонно, айылҕага сыһыаран сөпкө туһанар.

Аныгы иитээччи күннээҕи олоххо оҕону кытта үгүстүк кэпсэтэн бодоруһан *сэлэргэһии* эйгэтин тэрийиэхтээх. Оҕону кытта чугастык кэпсэти, болбойон, сэргээн истии, оҕолор бэйэ-бэйэлэрин икки ардыларыгар сүбэлэһэллэрин, кэпсэтэллэрин көбүлээн, кэпсэтэр дьобуру сайыннары, бары кыттыһан толкуйдаан кэпсээн айыытын, сатаан алтыһан оонньоохун тэрээһиннэрин ытыгы ордук көдүүстээх.

Этнокультурнай сайынналар эйгэ оҕо көнүллүк арыллан оонньуур, сайдар, көрөр-билэр дьоһура аһыллар кыабын олохтуур. Маннык эйгэ оҕо олус чугас, оҕо айылгытын арыйар.

«Кустук» тосхол сүрүн анала – оскуолабакиириэн иннинээҕи саастаах оҕолорго үөрэхтээһини төрөөбүт тылынан иитии-үөрэтии, омок бэйэтин култууратын уонна регион уратытын учуоттаан, ФГҮӨС ирдэбиллэрин толорууга иитээччилэргэ научнай-методическай көмө.

Олонхону оҕо кыра сааһыттан билиһиннэрии

Олонхо – киһи сирдээҕи аналын туһунан өйдөбүлүн, киһи кыабын, үтүөтүн уруйдуур, уран тылга уһуйар, күүстээх санааны күүдүтэр, эрэл, эрчим санааны инэрэр ураты тыыннаах айымньы. Олонхо иитэр, үөрэтэр, сайынналар ис кыабын туһанар, оҕо олох кыра эрдэбиттэн табыгастаах эйгэни оҕо тэрилтэтигэр тэрийэр кэм кэллэ. Оҕо кыра сааһыгар саха үгэстэрин улгумнук ылынарыгар сөптөөх хайысхалары тобулааһын иитээччилэргэ – биһиги сүрүн сыалбыт буолар.

Олонхону оҕо кыра сааһыттан үөрэтии – сахалыы сирдээх киһилии иитээһин буолар. Олонхонон оҕо бэйэтин төрөөбүт тылын сайынналар, сахалыы тойугунан-ырыатынан, үтүктүүтүнэн олонхо персонажтарын быһыыларын-майгыларын араарар, саха оонньууларынан тобуллаһас толкуйдаах, өркөн өйдөөх буоларга иитиллэр, олонхоҕо көстөр айылбаһа сүгүрүйэн, итэҕэл биир сүрүн тутулун билсир.

Өр сыллар усталарыгар төрөөбүт тылга, төрүт культураһа аахайбат сыһыан олоһурбутун түмүгэр Саха дьоно өбүгэлэрин өркөн өйүн, уран тылын бу дыктилээх айыытыттан тэйбиттэрэ мэлдьэх буолбатах. Кэнники көлүөнэ дьон киһи Орто дойду олоһун умунналар хомуһуннаах хоһоонун, эт сүрээҕи эймэнигэр эгэлгэ тойугун истибэккэ, билбэккэ улааттыбыт. Оҕо олох кыра сааһыттан олонхо тылын-өһүн, ырыатын тойугун истэ үөрэннэҕинэ, киһи кутугар-сүрүгэр истибит дорҕооно, саната-ингэтэ инэн хаалар. Ол сиринэн улааттаһына олонхону истэр, ырытар, толкуйдуур дьохтордунар.

Олонхо эйгэтин тэрээһинигэр оҕо сааһынан уратыта хайаан да учуоттанар:

Оҕо сүрүннээн үчүгэйи-куһаһаны араара үөрэнэр, олонхо үс дойдутун, онно олорор дьону-сэргэни, абааһы аймабын туһунан өйдөбүллэри инэринэр. Айыы киһитэ орто дойду дьонун абааһыттан көмүскээн, кинилэр эйэлээх олохтоох буолалларын ситирин өйдүөхтээх.

Онон, олонхо тылы сайынналар, уран тылга уһуйар. Олонхо тобуллаһас толкуйдаах, өркөн өйдөөх буоларга иитэр.

-оҕо саныыр санаатын сааһылаан санарар, ырааһы толкуйдуур буолар, болҕомтолоох, кэтээн көрөр дьохура, ойуулаан көрүүтэ сайдар.

-оҕо олонхо тылын-өһүн өйүгэр хатаабатар даһаны истэр дьохура уһуктар, олонхо ойуулуур тыла кулгааһар сыстаһас буолар, истэ үөрэнэр. Онтон утумнаан улаатан истэҕинэ, сыһыа билиһиннэрдэххэ, олонхо тылын ойуулуур-дьүһүннүүр кэрэтин өйүгэр хатыан сөп.

-олонхо уран тылын көмөтүнэн оҕо тылын саппааһа хаһыыр уонна сөп интонациялаахтык, чуолкайдык санарарга үөрэнэр.

Онон оҕолорбутун иитиигэ кыра саастарыгар олонхо эйгэтин киллэрдэххэ, сахалыы сирдээх киһилии киһи буола улааталларыгар олук буолар.

Саха омуга үөскээбит дойдутун тыһынын, дьонун өйүн-санаатын, олоһун-дьаһабын кэрэһэлиир сүдү айымньытынан олонхо буолар. Олонхо сүрдээх уустук силистээх-мутуктаах, оҕо өйдүүрүгэр улахан кээмэйдээх поэтической айымньы. Киһи үүнэр-сайдар кэрдиис

кэмнэриттэн тыла-өһө, өйө-санаата, майгыта-сигилитэ сайдарыгар 5 сааһыгар дылы саамай тоҕоостоох кэм. Бу кэми мүччү туппакка оҕо тэрилтэтигэр саха оҕотун сахалыы кутун-сүрүн сөргүтэн, кулгаабын арыян, олонхо уран, хомоҕой тылыгар уһуйан сахалыы сирдээх буоларга иитии биһиги сүрүн сорукпут буолар.

Эбии үөрэхтээһиннэ киирэллэр:

- урамныы
- хореограф
- конструирование (лего, робототехника)
- ырыа
- логопед

Климатическай уратыбыт биһиги сахабыт сирэ уһун, тымныы кыһыннаах, кылгас куйаас үрүн түүннээх, киирбэт күннээх сайыннаах. Ирбэт тон буордаах, үрдүк сымара таас хайалардаах, элбэх улахан өрүстэрдээх, күөллэрдээх. Киэн нэлэмэн хочолордоох, алаастардаах, араас күндү сиртэн хостонор баайдаах, күндү түүлээх. Тыйыс айылҕалаах киэн сири тайаан сытар хоту дойду - биһиги дойдубут.

Экологическай уратыбыт өттүнэн көрдөххө, Бүлүү сүнньүн түөлбэлээн олорор дьон этэ-сиинэ мөлтөөһүнэ айылҕабыт киртийиититтэн тутулуктааҕа бэлиэтэнэр. Кэнники кэмнэ айылҕа айгыраата, кэбиннэ: сири, ууну, салгыны сутуйуу, киртитии тахса турар. Биһиги айылҕабыт олус уян, кэбирэх; алдьатыллыбыт эбэтэр киртитилибит сири кырса, уута өр кэмнэ чөлүгэр кыайан түспэт. Ол түмүгэр дьон ортотугар элбэх ахсааннаах ыарыылар уонна сүлүһүрдүүлэр табыстылар. А.И.Тобонов “Алдьархай аартыгын аргыара» диэн кинигэтигэр манньк суруйар. Дэлби тэптэриилэр буолбут сирдэриттэн бэрт тэйиччи сытар нэһиликтэр аан айылҕа, көтөрө-сүүрэрэ, кыыла-сүөлэ туохтан быста аҕыйаата? Оттоон-мастаан, бултаан-алтаан, алмаастан киртийбит Бүлүүттэн ыраах олорор, бүччүм олохтоох тыа сахатын доруобуйата ордук хото айгыраата, кинилэри уодаһыннаах рак ыарыы тоҕо буулаата?-диэн бэлиэтээбитэ. Статистика иһитиннэриитинэн, ити көрдөрүү сылтан сыл аайы намтыахтааҕар үрдээн иһэр. Холобура, Ньурба улуусугар 10000 оҕо 400 инбэлиит оҕо тиксэр. 100 сана оҕоттон 70 аһаах (мөлтөх доруобуйалаах буолар). Оҕо 66% псих-соматическай ыарыылаах, 53% оҕо бытаан сайдыылаах, 86% оҕо ыарыыны утары охсуһар дьоруура (иммунитета) мөлтөх. Ол төрүөтүнэн, чинчийээччилэр этиилэринэн, киһи-аймах олоһун – дьаһабын ыһыллыыта, айылҕа айгырааһына буолла. Маны сэргэ киһи өбүгэ үгэһин умнуута, сиэри-туому кэһиитэ, бэйэтэ айылҕаттан тэйиитэ буолар.

Этнокультура өттүнэн ылан көрдөххө биһиги киһи сайдыытын ис күүһүгэр (духовность) хайыһыбыт буолар. Олохпут эйгэтигэр, удьуордаммыт хааммытыгар-сииммитигэр, утумнаммыт өйбүтүгэр-санаабытыгар сөп түбэхтэр айыы үөрэҕэр ити ис күүс туһунан этиини буллубут, ол Кут – Сүр үөрэҕэ буолар. Ити үөрэх саха киһитин өйүн-санаатын дьэнкитэр, майгытын-сигилитин уһаарар, этин-сиинин хатарар таба этиилээх, сырдык ыраас көрүүлээх.

Онон үлэбит төрүтүнэн ийэ кут, салгын кут, буор кут уонна сүр туһунан айыы үөрэҕин этиитэ, куту-суру харыстааһын сиэрэ-туома буолар. Өбүгэ үйэттэн үйэҕэ инэрэн, сөнүрдэн илдьэ кэлбит үгэһин, сиэрин-туомун аныгы олох ирдэбилигэр, оҕо ылынар дьоруугар дьүөрэли сатаатыбыт.

4. Үлэ тосхолун сүрүн сорууга

Оскуолаба кириэн иннинээҕи саастаах оҥолору үөрэхтээһин тускула - оҥо сааһы киһи олохун биир саамай уһулуччу суолталаах кэрдийһинэн сыаналаан, кинини бэйэтин үөрэх эйгэтигэр толору кыттааччынан билинэн, оҥо уонна улахан дьон алтыһан, хас биирдии оҥо тус уратытын учуоттаан иитэр-үөрэтэр үлэ араас ньымаларын, көрүнүн уратытык туттуу.

Бырагыраама сыала: регион уратытын учуоттаан, оҥо тэрилтэтэ иитэр-сайынналар үлэтин ис хоһоонун ололор түөлбэтин, дойдутун айылҕатын, дьонун-сэргэтин, олохун-дьаһаҕын, үлэтин –хамнаһын уратытын ырытан, онно олохуран, дьүөрэлээн ылынарыгар туһуланар.

5. Үлэ тосхолун самалык сорууктара

- Кыра оҥо норуотун култууратыгар тирэҕирэн, төрөөбүт тылынан иитиллэр, атын омуктары кытта тэннэ сылдьан сайдар үөрэх эйгэтин ситимин олохтоохун.
- Дьайымал ситимигэр оҥо көңүллүк арыллан оонньуур, сайдар, көрөн-билэн чинчийэр дьобура, сатабыла табыгастаахтык аһыллар сайынналар эйгэ усулуобуйатын тэрийии.
- Эти-сиини эрчийии, чэгиэн-чэбдик буолуу, бэйэни харыстанар култуураны инэрийи.
- Кыра оҥо быраабын кэнэтиигэ уонна кини кыаҕар олохуран, кини сайдыытын, омук быһыытынан бэйэтин бас билиниитин, бэйэтигэр эрэлин, эппиэтинэһин тус оҥоо туһаайан иитии.
- Үөрэтии ис хоһоонугар оҥо толкуйдуур, ырытар, таба санарар, айар дьобурун аныгы сайыннарылаах үлэ ньымаларын туһанан сайыннарыы.

6. Үлэ тосхолун төрүттэрэ

- **Аксиологический төрүт** - үөрэхтээһингэ, ийтиигэ уонна киһи тус сайдыытыгар түмүллүбүт сыаннастары быһаарар: оскуолаҕа киириэн иннинээҕи саастаах оҕо сайдарыгар туһаныллар доруобуйа, култуура, (кэпсэтии дьоҕурун уратыларын (коммуникативнай), психосексуальной, этнической, быраап), саңаны билии, бииргэ алтыһартан үөрүү, оонньуу, үлэ сыаннастара (суолталара). Бу сыаннастар оҕону ийтиигэ олус улахан суолталаахтар.
- **Деятельностнай төрүт** – иитээччи оҕо туох баар кыаҕын толору аһарын сабаҕалыыр уонна кини бэйэтин кыаҕар суолта ууран, араас дьайымаллары көңүллүк туһанарын тэрийэр уонна салайар. Ити сорукут кэпсэтии дьоҕурун уратыларын (коммуникативнай) уонна да атын оҕо билиитин кыаҕынан (кэмпитиэнсийэтинэн) сайыннарыыга эрэ буолбакка, мань таһынан оҕону лиичинэс быһыытынан көрөн сайыннарыы буолар.
- **Личностнай төрүт** - гуманизм уонна алтыһы (интеграция) төрүтүгэр олобулар. Киһилии сыһыан төрүтэ, оҕо сааһы киһи олобун кэрдийһин улахан суолталаах кэминэн билинии, оҕо оҕо суолта биэрэн сыһыаннаһы уонна бу манна олобуран киниэхэ тус бэйэ сыаннаһыгар, бүтүүн киһи аймах уонна уопастыбаннай суолталаах үөрэх сыаннастарыгар сөп түбэһиннэрэн сайыннарыы.
- **Культурологический төрүт** - үөрэх биир кэлим ситимин алтыһы ньыматынан тэрийии үөрэх эйгэтин тус ураты ирдэбилин ис хоһоонугар уонна сатабылга төрүөттэнэрин көрдөрөр; оскуолаҕа киириэн иннинээҕи саастаах оҕо лиичинэс быһыытынан бэйэни сайыннарыытын көрүүн сөп; омук быһыытынан бэйэни билиинитин уонна төрүт үгэһи саңалы сайыннарарга сэнээриини көбүлүүр; саңа саҕахтары арыйар уонна сайдарыгар кыах биэрэр.
- **Компетентностнай төрүт** - үөрэх дьайыытын сыалын уонна соругун оҕо өйдөөн бэйэтэ дьарыктанара, олох араас түгэнигэр сатаан түргэнник быһаарыныы ылынара уонна мань таһынан, билиитин таһымынан, бэйэтин кыаҕынан түргэнник эппиэтинэс ылынан проблеманы (уустук соруку) быһаарара.

7. Тосхол сүрүн бириинсиптэрэ

Сүрүн бириинсип - киһи олоҕор оҕо саас уһулуччу суолталаах кэрдиис кэм буолар. Бу түгэни оскуолаҕа эрэ бэлэмниир кэм курдук көрбөккө, оҕо бары кэрдиис саастарын (төрүүбүтүн – сааһыгар, 1 - 3 сааһыгар, онтон 3 - 7 дылы) толору олороругар уонна бары өттүнэн сайдарыгар кыах биэрэр кэминэн көрөргө.

Иитэр–үөрэтэр үлэни былааннааһынна иитээччи хас биирдии оҕо тус уратытыгар олоҕуран, оҕо сайдыытын бэйэтэ ордук тоҕоостоохтук таларыгар, иитээччи үлэ ис хоһоонун торумнуур. Онон оҕо бу түгэни бэйэтэ тас эйгэни билээччи уонна дьайааччы буолар (субъект). Иитээччи оҕо сэнээриитин, билэр-көрөр дьоһурун ирдэбилин уонна хас биирдии оҕо сайдарыгар тус уратытын учуоттуур.

Оҕону уопастыба (общество) эйгэтигэр киллэри манньгы сабаҕалыыр: оҕо култуура сирин, ньымаларын уонна дьайы сатабылын баһылырын; быһыы-майгы, тутта сылдыы уонна атын дьону кытта сатаан кэпсэтин; билинни уларыа турар эйгэбитигэр дьэ кэргэн, уопастыба (общество), судаарыстыба үгэһин тутуһарын.

Муодулунай бириинсип - үөрэхтээһин ис хоһоонун аттаран биир ситимнэ киллэрэн үөрэти биир чэрчитин көрдөрөр, үлэ ис хоһооно түгэнинэн хас да дьайымалы ситимниир. Холобур, “Уу-хонуу олохтоохтор» муодул - түгэни: «Тоҕо сарыкынас сахсырҕа дииллэрий?», “Сайын ким куруһуба баайбыты?», “Бытыктарынан тыаһы истэллэр?”.

Бу бириинсип оҕолор уонна улахан дьон бэйэ бэйэлэригэр көмөлөсөһүүлэрин уонна бииргэ үлэлээһиннэрин, оҕо бэйэтин үөрэх эйгэтигэр толору кыттааччынан билиниитин (тус бэйэтин) ирдиир. Бырагыраама олоххо киирэрин туһугар үөрэх эйгэтигэр (ис тутулугар) иитээччи эрэ буолбакка, оҕолор эмиэ бары бииргэ көхтөөхтүк, тэннэ кытталларын эрэйэр. Иитэр–үөрэтэр үлэ ис хоһоонугар хас биирдии оҕо кыттарыгар кыах биэрэр. Оҕо бэйэтин көрүүтүн, санаатын аһаастык этэригэр, туруорсарыгар, быһаарыны ылынан, тус бэйэтэ эппиэтинэс сүгэригэр кыах биэрэр.

8. Үлэ түмүктэрин барыллааһын (планируемые результаты).

ФГҮӨС оҕо сайдыытын таһымын бэрэбиэркэлиир соругу туруорбат. Ыстандаарт оҕо бырагырааманы ситиспитин *тус сыаллаах соруктарга* быһаарар. Тус сыаллаах сорук:

-оҕо төһө сайдыбытын, учуоттуур сыанабыл да, сылыктыыр анал ньыма да буолбатах;

-оҕо оскуолаҕа үөрэниэхтээх бэлэмин туоһулуур ирдэбил буолбатах (Российской Федерация “Үөрэхтээһин туһунан” сокуонун 2 чааһын 11 ыст.).

Ыстандаарт сүрүн ирдэбиллэрэ:

а) Российской Федерация үөрэҕириитин бары кэлим сүһүөхтэригэр, ол иһигэр оскуола иннинээҕи үөрэхтээһин сыала учуоттаныахтаах;

б) оҕо киһи-аймах култууратын ингэриниитин, атын дьоннуун сирдээхтик бодоруһуутун ситиһиллиэхтээх;

г) төрөппүттэргэ уонна нэһилиэнньэ бары аранатыгар, оскуола иннинээҕи үөрэхтээһин тус сруктара сырдатыллыахтаах..

Оскуола иннинээҕи үөрэхтээһини түмүктүүр оҕо ситиһиитэ, ФГҮӨС-кэ этиллэринэн, тус сыаллаах соруктарга хас биирдии оҕо сааһынан сайдыытын уонна тус кыабын ситиһиитин курдук ылыныллар. Бу тус сыаллаах соруктар Российской Федерация оскуола иннинээҕи саастаах оҕо үөрэҕин эйгэтигэр барытыгар дьайар, оҕону иитиигэ хас биирдии иитээччи, төрөппүт ону ситиһэргэ кыһаллар.

Оскуола иннинээҕи үөрэхтээһини түмүктүүргэ оҕо тус сыаллаах сруктара

- Оҕо дьайымал сүрүн ньымаларын баһылаан, бэйэтин баҕатынан араас дьарыктары (оонньууну, сэлэргэһини, чинчийини, үлэни, бодоруһууну уо.д.а.) көбүлүүр, тус бэйэтин билиитигэр, сатабылыгар, үөрүйэбэр тирэҕирэн дьарыгын талар уонна оҕолору кытыннарар.

- Оҕо тулалыр эйгэтин, айылҕатын, бар-дьонун олобун-дьаһабын, үлэтин-хамнаһын сыаналыыр, тус бэйэтигэр эппиэтинэстээхтик сыһыаннаһар, улахан дьоннуун, тэннээхтэрин кытта таба сыһыаны олохтуур, сатаан бодоруһар.

- Оҕо атын киһи туругун өйдөөн, ону сатаан ылынан алтыһар, сыһыаннаһар, бэйэтин изийиитин, уйулҕатын туругун киһиэхэ тийимтиэ гына биллэрэр; киһи үөрүүтүн-хомолтотун тэннэ үллэстэр; өйдөспөт, тапсыбат түгэнигэр иирсибэккэ, эйэ-дэмнээхтик быһаарса сатыыр; бэйэтигэр санаатын киһиэхэ биллэрэр.

- Оҕо дьайымал араас көрүннэригэр, айан онороругар толкуйдуур дьоһуру туһанар, бастатан туран, оруоллаах оонньууга оонньуу араас көрүнүн билэр, оонньуур. Саастыылаахтарын кытары бодоруһарыгар сирдээхтик тутта-хапта сылдыы быраабылатын тутуһар, иллээхтик оонньуур.

- Сананы билэр баҕалаах, салгыы туох буоларын ыйыталаһар. Сонун билииттэн үөрэр. Көрсүбүт чинчийи көмөтүнэн быһаарар уонна улахан киһи көмөтүнэн түмүк онорор. Бэйэтэ ыйытар уонна ыйытыга хоруйдуур кыахтаах.

- Оџо бөдөн уонна бытархай хамсанар былчыннара сайдыбыт, тулуурдаах, сүрүн хамсаныылары баһылаабыт, бэйэтин хонтуруолланар, салайынар кыахтаах.

- Улахан киһилиин, оџолуун сыһыаныгар, бэйэтин дьарыктарыгар сиэр-майгы олохтоммут өрүттэрин кэспэт, ыктарыылаах түгэннэ бэйэтин туттунар, салайынар; оџо бэйэтин көрүнэр–харанар, сэрэхтээхтик сылдыар, харыстанар.

- Сананы билэргэ-көрөргө баџалаах, өйдөммөтүн улахан дьонтон, сааастыылаахтарыттан ыйыталаһар, айылџа көстүүлэрин, дьон–сэргэ сыһыанын, киһи майгытын-сигилитин туохтан тутулуктааџын быһаара сатыыр, бэйэтэ сыаналыырга холоноһор, кэтээн көрөргө-чинчийэргэ сыстаџас. Тус бэйэтин, айылџатын, сири-дойдутун, тулалыыр эйгэтин уо.д.а. туһунан өйдөбүллээх. Оџо араас дьарыктарыгар ылбыт билиитигэр, сатабылыгар олоџуран, быһаарыныыны ылынар кыахтаах.

2. ИИТЭР- ҮӨРЭТЭР ҮЛЭ ИС ХОБООНУН ТҮНҮМЭБЭ

Оџо сайдыгтын биэс уобалаһынанан иитэр –үөрэтэр үлэ дьайымала

Үлэ ис хоһоонун оскуола иннинээги үөрэхтээһинин стандартын биэс уобалааа бэриллэр: “Киһи-аймах эйгэтигэр киирэн оџо сайдыта, дьоннуун алтыһыта, бодоруһуу” “Оџо билиитин-көрүүтүн сайыннарыы” “Оџо тылын сайыннарыы” “Оџо кэрэниөйдүүр дьобуруун сайыннарыы” “Оџо этин-сиинин сайыннарыы”.

2.1. Киһи-аймах эйгэтигэр киирэн оџо сайдыта, дьоннуун алтыһыта, бодоруһуу

Сыала-соруктара:

1. Оџо бэйэтин дьонун киһи быһыытынан билинэн, атын дьону эмиэ дьонун-мааны дьон быһыытынан ылынан сайаҕас сыһыаны олохтооһунун, атын киһи туругун өйдөөн кини үөрүүтүн уонна хомолтотун оџо тэннэ үллэстэн,бэйэтин майгытын салайынар, бэйэтин баҕатын, ирдэбилин туттунар гына оџону иитии
2. Оџолордуун хардарыта өйдөһөн дьайсыытын, бииргэ алтыһан дьайымалы оџо көхтөөхтук тэрийсиитин,оџо бэйэтин дьайымалыгар быһаарыылаах уонна дьулуурдаах буолуутун хааччыйыы
3. Аймах-билэ дьонун, дьиз-кэргэнин, детсад үлэһиттэрин, оџолорун кытта биир кэлим сананыыта, оџолордуун, улахан дьоннуун оџо сирдээх быһыы-майгы тутуах өйдөбүлүн тутуһан бодоруһуутун тэрийии
4. Оџо билэр-көрөр баҕатын, үөрэнэр сатабылын – киһи этэрин истэн ылынарын; турбут соругу ситиһэрин; быраабыланы тутуһан, анал бэлиэннэн сирдэтэн соруудаҕы онорорун; төһө сөпкө-сыһа онорбутун, туох ордук сатаммытын, туохха сыыспытын быһаарарын ситиһии
5. Үлэ араас көрүнгүн кэрэхсээһинэ, үлэлииргэ, бэйэтэ айарга-тутарга бэлэм буолуутунхааччыйыы
6. Күннээҕи олоҕор, дьонно-сэргэбэ, айылҕаҕа сэрэхтээхтик сылдыы ирдэбилин, (быраабылатын) энкилэ суох тутуһуутун ситиһии.

Соруктар

1. Улахан киһи көбүлээтэбинэ, быһаардабына бэйэтин, дьон уонна оҕолор туруктарын өйдүүрүн, тэннэ үөрэрин, хомойорун, аһынарын ситиһии
2. Атын оҕо таһыгар кэккэлэһэ туран эйэ-дэмнээхтик оонньуурун, киһини, оҕону кытта кэпсэтэрин тэрийии
3. Оҕо үөрэ-көтө сылдыарын, улахан киһиитэбэйэрин, эрэнэрин, киһи этиитин уонна дьайыытын оҕо ылынарын ситиһии
4. Бэйэтин туһунан кэпсиригэр “бу мин” диэн этинэрин, бэйэтин туругун, баҕатын, кыабын атын киһиэхэ сатаан тиэрдэрин, ыйытыга хоруйдуурун, бэйэтин үчүгэйдик сананарын ситиһии (осознание индивидуальности)

Мин уйулҕам туруга, бэйэбин салайыныым (эмоциональное Я). Улахан киһи көмөтүнэн бэйэм уонна атын оҕо туругун – үөрэрин, хомойорун, кыһыгарын мин арааран билэбин; улахан киһи көмөтүнэн атын оҕолуун өйдөөһөбүн, сирдээхтик алтыһабын – мин оҕону аһынабын, оҕолуун эйбэстик кэпсэтэбин, миэхэ туох баарынан (оонньуурбунан, кэмпииппинэн уо.д.а.) үллэстэбин уо.д.а. үтүнү-үчүгэи оҕо оноробун, бэйэм; быһыбын-майгыбын салайына үөрэнэбин; бэйэм турукпун, баҕабын сөпкө бэлиэтээн атын киһиэхэ өйдөнөр гына этэбин; мин бэйэм тугу билэрбин, сатыырбын киһиэхэ кэпсиибин, көрдөрөбүн; мин үөрэ-көтө сылдыабын, үтө санаалаахпын, итээчибин, төрөшүүтүрүм таптыбын, итэбэйэбин, дьоннуун көхтөөхтүк алтыһабын.

Мин уол-кыыс буолбут уратым, быһыым-майгым (гендерное Я). Мин бэйэм ааппын, сааспын билэбин: “Мин – Айаалбын, үс саастаахпын, мин уолбун”. “Мин – Сайыынабын, түөрт саастаахпын.. мин кыыспын” диэн этэбин; кыыс, уол уратытын улахан киһи көмөтүнэн өйдүүбүн – тас дьүһүннэрэ, майгылара; уол оҕо күүстээх, эр санаалаах, мөлтөххө-кыаммакка көмөлөһөр, көмүскүүр, аһыныгас санаалаах диэн улахан киһи этиитинэн билэбин; кыыс нарын-намчы, кэрэ, аһыныгас санаалаах, дьонно көмөлөһөр диэн мин билэбин; бэйэ бэйэбэ, кыыска-уолга эйбэс сыһыаннаахпын, улахан киһи этиитинэн доҕордуу буола сатыбын.

Мин саха омок буоларбын билишим (этническое Я). Мин ийэм-аҕам – сахалар, биһиги сахалыы санарабыт, мин – сахабын диэн билэбин; мин саханы, нууччаны уонна африканеһытас дьүһүннэринэн арааран билэбин; тас дьүһүннэрин тэннээн көрөн тылбынан ойуулуубун: “Күөх (хара) харахтаах, сырдык (хара, куудары) баттаах, тириитин өнгө маҕан (саһархай, хара)” диэн; улахан киһи көмөтүнэн омок (саха, нуучча, африканец) таҕаһын, тас дьүһүнүн кэпсиибин.

Аҕам-ийэм уонна детсадым оҕото буоларбын мин өйдөөһүнүм, дьоннуун, оҕолордуун сирдээхтик алтыһыым (социальное Я).

Дьэ кэргэмэр истинг, эйбэс сыһыан олохтонуута. Дьэ кэргэн иһинэн олохтоммут бэйэ бэйэбэ тапталы, үтө сыһыаны тутуһабын, истинг, сылаас сыһыантан үөрэбин; улахан киһи уонна оҕо дьэ кэргэн олоҕор суолтатын өйдүүбүн; дьэ кэргэн иһигэр баар чугас дьоннорум ааттарын билэбин дьоммунан мин киэн туттабын; ийэбэ таптал, ытыктабыл сыһыан улахан киһи көмөтүнэн миэхэ олохсуйар; ийэм дьэбэ-уокка үлэтин билсэбин, бэлиэтии көрөбүн, ийэм миигин, дьэ кэргэнин көрөрүн-истэрин улахан киһи көмөтүнэн өйдүүбүн, ийэбинэн киэн туттабын, киниттэн үөрэбин; ийэбэр көмөлөһөбүн, соруудахтарын толоробун, улахан киһилиин олоппостору сааһылыбын, оонньуурдары, тараахтары сууйабын, дьэ малын-салын быыллыбын, оонньообут оонньуурдарбын хомуйабын; төрөппүттэрим үлэлэрин-хамнастарын

чуолкайдык билэбин, этэбин (аҕам - суоппар, ийэм – повар); ийэ-аҕа оҕону таптыыр, көрөр-харайар, көмүскүүр диэн улахан киһи көмөтүнэн өйдүүбүн; биһиги дьыэ-кэргэн дьоно ил-эйэ олохтоохтор, бэйэ-бэйэлэрин таптыыллар, кыһамныылаахтык сыһыаннаһаллар диэн улахан киһи көмөтүнэн билэбин; дьыэтээҕи үөрүүлээх түгэннэри оҕолорго, иитээччигэ кэпсиибин, үчүгэй сонуну үөрэ-көтө үллэстэбин.

Түмэт дьонун, оҕолорун кытта хардарыта сыһыаным, алтыһыым (взаимоотношения, взаимодействие). Дьыэ кэргэннэ, дьонно, тыынар тыыннаахха мин үтүө сыһыаннаахпын; атын оҕолуун эрдэттэн кэпсэтэн иккилии буолан бииргэ оонньуубун: “оҕобутун аһатыахха, утутуохха”; оҕону аатынан ынырабын; мин иитээччилии бииргэ оонньуубун, кини ыйытыгыгар хоруйдуубун, иитээччи этиитин, сүбэтин ылынабын, иитээччилии, оҕолордуун оонньууру, малы-салы бииргэ хомуйабын, сууйууга-сотууга иитээччигэ илии-атах буолабын; үлэһиттэргэ, оҕолорго үтүө санаалаах, эйэбэс сыһыаннаах буолабын; бэйэбин үчүгэйдик сананабын, дьыэбэр, детсадка эрэллээхтик сылдыабын, детсад иһинэн мумакка холкутук сылдыабын; кыбыстыбакка, симиттибэккэ дьоннуун эйэбэстик кэпсэтэбин, алтыһабын; иитээччи уонна иитээччи көмөлөһөөччүтүн үлэлэрин билсипэбин, кинилэри ааттарынан ынырабын, кинилэрдиин көхтөөхтүк алтыһабын; улахан киһи көмөтүнэн повар (прачка) үлэтин-хамнаһын билсэбин; повар (прачка) үлэтин кэрэхсиибин, поварга (прачкаҕа) үтүөтүк сыһыаннаһабын, кинилэр оҕолорго кыһаллан үлэтиллэрин өйдүүбүн, детсад үлэһиттэригэр үтүө сыһыаннаахпын, “повар”, “прачка” буолан оонньуубун; быраас уонна сизэстэрэ киһиэхэ туох көмөнү онороллорун билсэбин, быраас тэрилин (шпатель, иһиллиир, градусник, пипетка, укол уо.д.а.) болҕойон көрөбүн-истэбин, хайдах-туохха туттарын билсэбин; бырааһы кытта толлубакка кэпсэтэбин, балыыһалаах буолан оонньуубун, онно “быраас” да, “сизэстэрэ” да буолабын.

Түмэткэ сизэрдээхтик сылдыабым (этикет). Сизэрдээх сыһыан судургу ньыматын мин билэбин, тутуһабын – дьону көрүстэхпинэ эбэрдэлэһэбин - Үтүө күнүнэн!, барарбар - Көрсүөххэ дылы! диибин, махтанабын: Махтал! Баһыыба! Көрдөһөбүн: бука диэн..., баһаалыста...; маннык “аптаах” тыллары тоҕоостоох түгэннэ улгумнук туттабын; детсадка оҕолор эйэбэстик сыһыаннаһаллар, ким да атын оҕону ытаппат, бииргэ оонньуулар, ким да кимтэн да оонньууру былдыаабат, детсад оонньуура оҕо барытын киэнэ диэн өйдүүбүн.

Мин этим-сииним тутула, сүрүн хамсаныым, чэгиэн-чэбдик сылдыабым (физическое Я). Мин этим-сииним судургу тутулун, суолтатын билэбин, хайдах харыстанары билсэбин (бу атахтарым, атахтарым сүүрэллэр, үөһэттэн ыстаммаппын; бу харахтарым, харахтарым көрөллөр, тэлэбиизэри, суотабайы, компьютеры уһун кэмнэ көрбөппүн уо.д.а.); бэйэм сааспынан сүрүн хамсаныыларбын баһылыбын, айылҕам быһыытынан кыанабын, бэйэм кыахпынан сүүрэ-көтө, эрчимнээхтик хамсана сылдыабын; бэйэбин ыраастык туттабын (муннубун ыраастыбын, илиибин сууна-сотто сылдыабын уо.д.а.), улахан киһини кытта – тыыны, тарбах оонньууларын оноробун, “аптаах ойбоннору” имэринэбин (самомассаж), аяхпын сөрүүн ууннан сайҕанабын, анал ылыктарынан атах сыгыннаах сылдыабын, сылаас-сөрүүн хоско сүүрэкэлиибин, улахан киһини кытта күннэтэ зарядкалыбын, салгынна элбэхтик сылдыан хамсанабын (зож).

Оҕо күннээҕи олоҕор, суолга, айылҕаҕа сылдыарыгар сэрэхтээх буолуута

Соруктар.

Оџо күннээџи олоџор, суолга, айылџаџасэрэхтээхтик сылдыы ирдэбилин тутуһарын ситиһии. Сэрэхтээх малы-салы, үлэ тэрилин, уһуктааџы-төбөлөөџү улахан киһилиин бииргэ туттарга үөрэтии. Оџоџо кутталлаах түгэннэри өйдөтүү, куттал хантан хайдах суоһуон сөптөөџүн оџоџо тизэрдии,сэрэхтээх түгэни ырааџынан тумна сылдыарын туһунан сэрэтии. Бэйэни харыстанан сэрэхтээхтик сылдыы булгуччулааџын ылыннарыы.

Ис хоһооно.

Мин уоттан сэрэниим. Уот туһатын, сэрэхтээџин туһунан мин өйдүүбүн – испиискэни, гааһы, уот розеткатын тыыпаппын; туох умайарын, умайбатын билэбин, уоттан куруутун сэрэхэчийэ, харыстана сылдыабын; уот турар түгэнигэр саспакка куотуохтаахпын, наһаа хойуу буруолаахха сириэн сыыллан барыахтаахпын билэбин, улахан дьонно биллэриэхтээхпин, көмөџө ынгырыахтаахпын диэн өйдүүбүн.

Мин дьөлө-хайа анһар тэрилтэн сэрэниим. Биилээџи-уһуктааџы (кыптыыйы, быһаџы, иннэни, оскуоманы уо.д.а.) улахан киһитэ суох ылбаппын, туттубаппын, оонньообоппун. Улахан киһини кытта бииргэ олорон киниттэн үөрэнэн кыптыыйы, быһаџы таба туттабын.

Мин айылџаџа сэрэхтээхтик сылдыыым. Мин ойуурга улахан киһилиин эрэ сылдыабын; үөнү-көйүүрү тыыпаппын – тигээйи тигиэ, кымырдаџас ытырыа, клещ эппэр быһа кириэ уо.д.а.; ойууртан кэллэхпинэ дьонум мин танаспын, баттахпын, эппин-сииммин көрөллөрүн тулуйан туран биэрэбин; билбэт тэллэйбин, отоммун, оту-маһы амсайбаппын, аяхпар уктубаппын; улахан киһи көнүлэ суох сир аһын сизэбэппин – сүлүһүннээх буолуон сөп; дьоммун сүтэрдэхпинэ биир сиргэ турабын (олоробун), улаханлык хаһытаан дьоммун ынгырабын; этиннээх дохсун ардахха сөтүөлүү сылдьан ууттан тахсабын, мас анныгар саспаппын, ханна да куопаппын, дьоммун кытта бииргэ сылдыабын; дьизбэр олодохпуна этиннээх ардах түстэџинэ ааммын, түннүкпүн барытын сабабын; ууга улахан киһини кытта эрэ киирэбин, кини көрөр, тийэр сиригэр биилбинэн ууга сылдыабын, дирингэ киирбэппин.

Күннээџи олохпор мин сэрэхтээх буолуум. Аяхпар толору аһылык уобан олорон кэпсэпэппин – харыахпын сөп; аһы олорон бииккэннэн далбаатамаппын – алџас киһини анһыахпын сөп; бытархай эттиктэри муннубар, кулгаахпар симпэппин – сытыйан иринэ буолар, кулгааџым, муннум ыалдыар; үктэлинэн түһэрбэр тутуһан түһэбин – тутуспатахпына охтуом; аһаџас түннүгүнэн өнөннөөбөшпүн – үөһэттэн сиргэ түһэн хаалыахпын сөп; төрөппүтэ уонна иитээччитэ суох дьизбиттэн, детсадтан ханна да барбаппын – иэдээнгэ түбэһиэм; тэлгэһэџэ тахсан билбэт ыппын, куоскабын тыыпаппын – ыарыылаах, былаһылаах буолуохтарын сөп; хачыалга улахан киһини кытта эрэ сылдыабын, хачыаллыы олорор оџолору тумна хаамабын, кинилэргэ чугаһаабаппын – хачыалга оџустаран дьэннэниэхпин сөп; кирдээх илиибинэн сирэйбин-харахпын ньуохамаппын; аяхпар тарбахпын уктан эмпэппин; таһырдыаттан киирдим да илиибин суунабын – кирдээх илииттэн микробтар киирэн ыалдыахпын сөп диэн өйдүүбүн.

Уулуссаџа сэрэхтээхтик сылдыыым. Улахан киһилиин сизитиһэн эрэ баран уулуссаџа сылдыабын;светофор бэлиэлэрин уонна үлэтин өйдүүбүн, билэбин, улахан киһилиин уулуссаны туоруубун;массыынаџа айаннырбар кэннитигэр оџо кириэһилэтигэр курунан хам кэлгинэн олоробун;массыынаттан улахан киһини кытта бииргэ тахсабын.

Мин билбэт киһибиттэн туора хаамыым. Билбэт туора киһибин кытта кэпсэппин, ынырдабына кинини кытта барсыбаппын; билбэт киһим тонсуйдабына дьым аанын аспаппын, кинини кытта кэпсэппин, дьоммун ыгырабын; туора киһиттэн тугу да (кэмпие, бичиэнньэни, сок уо.да.) ылбаппын.

Мин дьэҕиттэр сайдаммын куттала суох, уйуктаах олохпун хааччыныым. Улахан киһи көмөтүнэн мин тулалыыр эйгэни, айылҕаны билэ-көрө сатыбын, тобуллаҕас өйбүн-санаабын сайыннарабын – билиилээх-сатабыллаах киһи кыайылаах-хотуулаах буолар диэнулаах киһи этиитин билэбин; уһуяанна, дьиз-кэргэннэ ылыммыт үөрүйэхтэрбин, сатабылбын күннээҕи олохпор туһанабын, улахан киһи көмөтүнэн эбии сайыннарабын – төһөннөн сайдабын да соччоннон ситиһиилээх буолабын диэн улахан киһи этиитин истэбин; мин көрдөрөр-иһитиннэрэр тэрили, суотабайы дьоммун эрэ кытта бииргэ көрөбүн, туттабын, кутталаах киинэлэри, оонньуулары көрбөппүн, оонньообоппун – улахан киһи сэрэтиитин толоробун; дьон-сэргэ ортотугар сылдыһы тутуу этиилэрин (этикет быраабылатын) билэбин, күннэтэ тутуһабын; быһы-майгы үтүө өрүттэрин мин кэрэхсээн ылынабын, дьонно, тынар тыннаахха сирдээхтик сыһааннаһабын.

Оҕо үлэҕэ сыстыгыта

Соруктар.

Оҕону бэйэтин көрүнэргэ-харанарга (суунарга-тараанарга, таннарга-сыгыннахтанарга, аһырга-сииргэ) үөрэтии, “мин сатыбын” диэн бэйэтигэр эр санаалаах буоларын, үчүгэйдик сананырын ситиһии. Чугас эйгэтигэр баар идэлэри билсигиннэрии, үлэ дьонугар ытыктабыллаах сыһыаны олохтоохун, идэлэри кэрэхсиirin ситиһии. Дьиз-кэргэннэ, детсэда улахан дьон оҕо туһугар кыһаллан үлэтиллэрин (сууйуу-сотуу, хомуйуу-дьаһайыы, ас астааһына уо.д.а.) оҕо тигэрдии, кини дьон дьизтээҕи үлэтин кэрэхсиirin, сэргиирин ситиһии. Дьиз малыгар-салыгар, танаска-сапка, аска-үөлгэ, оонньуурдарга харысхал сыһыаны итии, бу барыта дьон үлэтиттэн тахсыбытын өйдөтүү, кичэллээхтик чөкөтүк туттарга үөрэтии.

Ис хоһооно.

Мин бэйэбин көрүнүүм-хараныым. Бэйэм суунабын-тараанабын (илиибин, сирэйбин кичэйэн суунуум, мыыланы, тараагы сөпкө туттуум, сотторунан туһаныым); киһи көмөтө суох танна-сыгыннахтана үөрэнэбин; бэйэм тас көрүнмүн көрүнэбин, маанымсыһабын – танаспын-саппын көннөстө, хомуна, тэбэнэ-сахсына сылдыһабын; аһыырбар аһылыкпын ыспакка-тохпокко бэйэм аһыбын, тэриллэринэн (һуоска, биилкэ) сөпкө туттабын, салфетканан сатаан туһанабын, аһаан бүтэн аһаппын сайҕанабын; аһаан бүтэн остуолтан турарбар аһаабыт иһиппин биирдиилээн хомуйан сууйар сиргэ таһабын.

Улахан дьон чугас эйгэбэр баар үлэтин билсиим. Малы-салы, араас тэрили, аһы-тананы барытын киһи үлэлээн онорор диэн мин өйдүүбүн; улахан киһини кытта бииргэ илии оһуугунан дьарыктанабын, үлэм соруга уонна түмүгэ ситимнээгин өйдүүбүн – “манныгы оноруум” диэн соруктанан үлэлэтэхпинэ ону ситиһиэхпин сөп диэн билэбин; дьиз ис-тас үлэтин улахан киһини кытта бииргэ онорсо холунабын: иһит сууйсабын, быыл сотуһабын, муоста харбаһабын, тэлгэһэ ыраастаһабын, оонньоон бүтэн оонньуурбун бэйэм хомуйабын уо.д.а.

Идэлэри билсиим. Атыһыт идэтин уратытын билсиим, кини танаһын-сабын, үлэлиир тэрилин билсэн кэпсиибин, атыһыт үлэтин кэрэхсиибин; суоппар идэтин уратытын билсигэн мин сэргиибин, массына чаастарын (кузов, көлөһө, кабина, уруул, бампер у.д.а.) билэбин; туттааччы идэтин билсэбин, дыиэ тутуутун араас быһыытын арааран өйдүүбүн – хотон, дыиэ, ампаар, күөстэнэр сайынны дыиэ у.д.а.; тийэр транспорт, кран-массына, эскаватор үлэтин туһунан уонна тийэр транспорт туох тутуллаабын мин билэбин, кэпсиибин; детсатка массына таһаҕас тийэрин түбэһэн көрөбүн-истэбин, таһаҕас тийиитигэр элбэх кини үлэлиирин өйдүүбүн.

Оҕо правовой өйө-санаата түстэниитэ

Соруктар.

Кини быһыытынан тус бэйэтэ ураты көрүүлээх-этиилээх, быһаарылаах, көңүл санаалаах личность буола оҕо улаатарыгар олук ууруу (свободная личность); оҕо тус бэйэтин дьохуннаах, үтүө-мааны майгылаах кини быһыытынан сананыытын түстэһин (чувство достоинства); атын кинини эмиэ дьохуннаах, үтүө-мааны майгылаах кини диэн сыһыаннаһарга (убастыырга) туһайыы.

Ис хоһооно

Мин бэйэбин дьохуннаах кини быһыытынан билишим. Мин бэйэбин үчүгэйдик сананыым: элбэҕи билэбин, сатыыбын, оонньуубун, бэйэм аһыыбын, суунабын-тараанабын, таннабын; тугу-эбит кыайбат-сатабат да буоллахпына эрчиллэммин, улахан киниттэн үөрэнэммин биитэр улааттахпына сатыабым диэн өйдүүбүн.

Мин дьайыым үтүө да мөкү да өрүттэрдээх буолуобун өйдөөһүнүм, дьон-сэргэ ортотугар сирдээхтик сылдыһым, бэйэбин салайыныым. Мин оҕону кытта иирсээнэ суох оонньуу сатыыбын - оонньууру былдыастабына оҕону ытаттахпына кини баран хаалар, оонньоһор кинитэ суох хаалабын диэн өйдүүбүн; оҕо оонньуурбун былдыастабына бэйэбин туттунабын, оҕону охсубаппын, оҕолуун эйдэмнээхтик оонньуу сатыыбын; мин ырыа-хоһоон билэммин, ункүүлэммин, көргө-нарга кыттаммын ийэбин-аҕабын үөрдэбин, онтон өскөтүн төрөппүтүм баар кэмигэр атахтааммын хоһоон аахпатахпына, ырыа ыллаабатахпына, мээһэ сүүрэкэлээтэхпинэ дьонум аныгыскыга кэлбэттэр, ону өйдөөммүн мин үчүгэйдик сылдыа сатыыбын.

Айылҕаҕа, дьон-сэргэ ортотугар сылдыһы, оҕолордуун алтыһыы – барыта төрүт этиилээх (нормалаах), хааччахтаах (быраабылалаах), ону тутуһуу булгуччулаабын мин өйдөөһүнүм. Улахан кини этиитинэн күннээҕи олоххо сирдээхтик сылдыһыга быраабыла баарын, ону тутуһуохтаахпын мин өйдүүбүн, ол курдук; сэрэхтээхтик сылдыһы быраабылатын кэстэхпинэ миэхэ бэйэбэр куһаҕан буоларын өйдүүбүн; бэйэни көрүнүү-хараныы быраабылатын тутуспатахпына барыта кир-кох буолар, түн-тан барар диэн билэбин; оҕолордуун оонньуурбар быраабыланы кэстэхпинэ, оонньуу ыһыллар диэн өйдүүбүн, холобур куотуом оннугар тутта сатыыбын, биитэр тутуом оннугар куотабын, оччобуна оонньуу сатаан барбат, ыһыллар диэн билэбин; айылҕаҕа сылдыһы быраабылатын кэстэхпинэ, холобур

сибэккини үргээтэхпинэ, лыабы туттахпына, хомурдуоһу үктээтэхпинэ кинилэр суох буолан хаалаллар диэн өйдүүбүн, онон айылҕаны харыстыыр быраабыланы тутуһа сатыбын; дьон-сэргэ ортотугар сирдээхтик сылдыһы быраабылатын билэбин, тутуспатахпына –ону ким да сөбүлээбэт, оҕолор оонньоһоттор, дьоннор сэмэлиллэр.

Минбыраап уонна эбээһинэс диэн баарын билсими. Мин бырааптаахпын, атын киһи эмиэ мин курдук тэн бырааптаах диэн улахан киһи өйдөтүүтүн ылынабын; “мин быраабым мин эбээһинэспин кытта дьүөрэлэхэр” диэн улахан киһи этиитин истэн эбээһинэспин тутуһа сатыбын; оонньуур бырааптаахпын – оонньуурбун хомуйар эбээһинэстээхпин; бэйэм оонньуурбун, малбын-салбын бас билэр бырааптаахпын – уһуһаан оонньуурун, малын-салын оҕолордуун үллэстэр эбээһинэстээхпин; мин таптатар бырааптаахпын – атын оҕону атаҕастаабат, туораппат эбээһинэстээхпин; мин тус бэйэм ааттаах-суоллаах буолар бырааптаахпын – атын киһи аатын-суолун билэн аатынан ынырар эбээһинэстээхпин.

Тэттик сүбэ: “быраап уонна эбээһинэс” диэн термин оҕоҕо бэриллэбэккэ эрэ **быраабыла** быһыытынан этиллэр: “оонньоотун (оҕо бырааба) – оонньуургун хомуйабын (оҕо эбээһинэхэ).

Мин бэйэбиттэн ураты дьүһүннээх, саналаах, майгылаах, туруга хааччахтаах (ОВЗ) оҕоҕо, кырдыаҕаска сирдээхтик сыһыаннаһыым (толерантность). Ураты оҕону кытта алтыһабын, кини туругун өйдүү сатыбын, үөрүүтүн-хомолтотун тэннэ үллэстэбин, киниэхэ көмөлөһөбүн; мин биир саастыылаахпын, төһө да кини уйулҕата, тас көрүнэ, саната, быһыыта, дьайыыта миигиттэн ураты буолбутун иһин туораппаппын, ылынабын уонна кинилиин эйэлээх, доҕордоох буоларга дьулуһабын, кинини кытта бииргэ оонньуубун; аан дойдуга баар омуктар култураларын билсэн кинилэри кэрэхсии, сэргии үөрэнэбин, билсэбин, доҕордоһуохпун баҕарабын (холобур, Япония, Индия, Африка: аһа-танаһа, дьыэтэ-уота, ырыата-тойуга, үгкүүтэ-битиитэ, остуоруйата, оонньуута, айылҕата); мин кырдыаҕаһы ытыктыбын, кини этиитин истэбин, ылынабын, кырдыаҕаска көмөлөһөбүн, кини соруудабын, көрдөһүүтүн толоробун.

Оҕо түмэткэ киириитэ

Соруктар. Оҕолордуун, улахан дьоннуун сайаҕас сыһыаны оҕо олохтоолуунун ситиһии; атын киһи туругун өйдөөн алтыһарга оҕону туһаайы; оҕолордуун хардарыта дьайсан көхтөөхтук оонньуурга оҕону үөрэтии; аймах-билэ дьонун, дьыэ-кэргэнин, детсад үлэһиттэрин, оҕолорун кытта ыкса бодуруһуутун ситиһии; түөлбэтин, нэһилиэгин, дойдутун таптыырга, дьонунан киэн туттарга иитии; Аан дойдуга араас омук олохторун, кинилэр олохторун билсимиһинэри, омуктарга үтүө сыһыаны үөскэтии.

Мин ийэм-аҕам, дьыэ-кэргэним. Мин ийэм-аҕам, эһэм-эбэм, эдьийим-убайым, балтым, сурдьум аатын билэбин, ааттарынан ааттаан ынырабын; ийэм-аҕам ханнык тэрилтэҕэ киминэн үлэлиирин билэбин; чугас аймахтарбын билэбин, дьоммун кытта кинилэргэ сылдыһабын, аймахтарым оҕолорунаан оонньуубун; дьыэтээҕи дьоммун, аймахтарбын өйдүүбүн, кинилэри кытта үөрүүлэрин тэннэ үллэстэбин.

Мин детсадым, түөлбэм, доѳотторум-атастарым. Мин уһуйааным, бөлөѳүм аатын билэбин, уһуйааммар улахан киһини кытта бииргэ сылдыабын, хосторун билэбин; бөлөѳүм оѳолорун кытта атас-доѳор буоламмын бииргэ оонньуубун; мин олорор түөлбэбэр, уулуссабар, дьизбиттэн чугастыы ыалларбар дьоммунаан сылдыабын, түөлбэм оѳолорун билэбин, кинилэрдиин бииргэ оонньуубун, доѳотторбун-атастарбын ааттарынан ынырабын.

Мин нэһилиэгим, улуухум. Сыл бүтүүтэ нэһилиэгим аатын билэбин; нэһилиэгим сүрүн тэрилтэлэрин (лааппыны, оскуоланы, кулуубу, детсады, балыыһаны) билэбин, дьоммунаан онно сылдыабын; улуухум, нэһилиэгим чулуу киһитин сэрии кыттыылааѳын Николай Чусовскойу билэбин, кининнэн киэн туттабын.

Мин төрөөбүт дойдум - Саха Сирэ. Мин төрөөбүт дойдубун – нэһилиэкпин таптыыбын; айылҕатын улахан киһилиин сылдьан кэрэхсиибин, билэ-көрө сатыыбын; Саха Сирин киин куоратын, бэлиэ сирдэрин дьоммунаан сылдьан билсэбин, сэргиибин, кэрэхсиибин; Саха Сирин чулуу дьонун – сэрии геройдарын, үлэ бастыннарын, оѳо суруйааччыларын, спортсменнары, артыыстары (иитээччи бэйэтин көрүүтүнэн талар) билэбин, киэн туттабын.

Мин Россия гражданинабын. Сыл бүтүүтэ мин Россия диэн дойдуга олоробун диэн өйдүүбүн; Россия киэн нэлэмэн сирдээх-уоттаах, элбэх тыалаах, өрүстээх, хайалардаах сир диэн билэбин; Россия чулуу киһитинэн Юрий Гагаринынан киэн туттабын, оѳо айымньытын суруйааччыларын Агния Барто́ну, Корней Чуковска́йы, Самуил Маршагы билэбин, айымньыларын сөбүлээн истэбин.

Мин Сир (планета) олохтооѳобун. Күөх куйаары, онно хас да планета баарын улахан киһиттэн истэн-көрөн билэбин, мин олорор планетам Сир диэн өйдүүбүн, Сир олохтооѳо буоларбын билэбин; сиргэ элбэх араас дойдулар бааллар, онно араас омуктар олороллор диэн билэбин; араас дойду дьоно бэйэ-бэйэлэрин кытта алтыһаллар, ыалдьыттаһаллар, мин дьоммунаан туристы барсыахтаахпын; араас омук бииргэ түмсэн ыллыыр-туойар, үнкүү-битии буолар, ол аата фестиваль, уонна сүүрэн, тустан, мас тардыһан, ыстанан уо.д.а. күрэхтэһэллэр – ол аата олимпиада буолар диэн өйдүүбүн; мин улааттаахпына эмиэ араас дойдуннан сылдыам, үөрэниэм, күрэхтэһиэм, омуктары кытта доѳордоһуоҕо.

2.2. Оѳо билиитин –көрүүтүн сайыннарыы

Сыала-соруктара:

1. Оџо билиэн-көрүөн баџарар, интэриэһиргиир,сэргиир баџатын сайыннараp уонна өйдөөн туһанар сатабылын үөскэтии.
2. Оџо өйүгэр онгорор дьайыыларын уонна айарга холонуутун сайыннарыы.
3. Оџо бэйэтин уонна атын дьон туһунан бастакы өйдөбүллэригэр олук ууруу.
4. Тулалыыр эйгэбэ сыһыан, айылџа уратытын, Сир планетаџа дьон-сэргэ олохсуйар биһигэ уонна норуотун туһунан бастакы өйдөбүллэри оџоџо билиһиннэрии.
5. Төрөөбүт олорор түөлбэ, Ийэ дойду, атын норуот, омук дойдуларын үгэстэрин, сирин-туомун тустарынан бастакы өйдөбүллэрин үөскэтии.
6. Улахан дьону уонна саастыылаахтарын кытта бииргэ кэтээн көрөр, чинчийэр, айар, холонон көрөр, ырытыһар, мөккүһэр, санаатын үллэстэр.
7. Көрдүүр-чинчийэр үлэни былааннанар, бэйэтэ сөпкө өйдүү, билинэ улаатар. Тэрээһиннээх, дьыалаџа айымньылаахтык сыһыаннаһар, бэйэтэ көрүүлээх, туруоруммут санаатын ситиһэргэ кыһанар. Чинчийэр үлэни кинигэни, энциклопедияны билсэн, бэйэ идиэйэтин туруулаһан, түмүк онорон, бырайыактары киэн араһаџа аһаџастык көмүскүүр.

Оџо чинчийэр дьайымалын сайыннарыы.

Оџо билэр-көрөр, чинчийэр интэриэстээх, тулалыыр эйгэни чинчийиигэ талаһар, тулабытыгар баар малы-салы, эттиктэри туох уратылаахтарын ырагалаан быһаарар, айылџаџа уларыһан иһэр көстүүлэри холоон көрөн, биричиинэлэрин барыллаан билэргэ дьулуһар.

Оџо бэйэтэ олорор эйгэтигэр баар, кинини тулалыыр эттиктэри, малы-салы, тэрилллэри кытта араас дьайыыны онорон билсэр. Иппэй-туппай сааһа, онон хомуллар-хамсыыр-тыаһыыр оонньуурдары, араас матырыйаалы, эттиги (ууну, кумаџы, тиэстэни, кыраасканы, кумааџыны о.д.а.) сөпкө ааттыыр, бигээн-имэрийэн, тарбаџынан-илиитинэн боруобалыыр- тыытан-булкуйан, ыһан-хомуйан, уган-таһааран сөпкө наардаан, сааһылаан дьарыгырар, ыйыталаһар.

Тулалыыр эйгэни чинчийэр, кэтээн көрүүтүн бэйэтин баџатынан “Бу тугуй?», “Манан тугу гынылларый?”, “Тоџо?”, “Туохха?” ыйытыктары туруоран дьонно, саастыылаахтарыгар кэпсэтэн биллэрэр, кыттыһар, билбэтин кэтиир, уларыһытын таба булан бэлиэтиир.

Математическай өйдөбүллэр

Бастакы сенсорнай төрүттэрин (кээмэй, хайысха, өн-дьүһүн, кэм, бириэмэ, суукка уо.д.а.) өйдөбүллэрин билиһиннэрии уонна оџо бэйэтин дьарыгар (кэтээн көрүүгэ, чинчийиигэ, оџо билэр-көрөр оонньууларыгар, хамсаныыларга, уо.д.а.) туһаныы.

Өн. Сүрүн өннөрү (манан, хара, кыһыл, күөх) билэр, араарар, бөлөхтүүр. Өнү айылба кестүүтүгэр, тулалыыр эйгэбэ булар, быһаарар.

Быһыы. "Төгүрүк", "үс муннуктаах", "түөрт муннуктаах" быһыылары көрөн, бигээн, эттик, предмет быһыытын быһаарар наардыыр, бөлөхтүүр. Төгүрүк быһыылаах предмет төкүнүйэр, муннуктаах төкүнүйбэт диэн арааран өйдүүр. Геометрической фигуралары (төгүрүк, үс муннук, түөрт муннук, квадрат) билсэр, араарар.

Сурааһын, кэрчик арааһын таба туттан предмет, геометрической фигура өрүттэрин (үс муннук, квадрат) тэнниир. Түөрт муннук, ньолбуһах (овал), долгун курдук уонна аһаҕас сурааһын туһунан билэр, тэнниир, наардыыр, бөлөхтүүр.

Кэрин. "Кыра", "улахан", "үрдүк", "намыһах" кэриннэри билсэр. Эттиктэри, предметтэри тэннээн, холоон кэриннэрин быһаарар, наардыыр, бөлөхтүүр, сурааһын көрүнгэрин билсэр, араарар. Малы-салы, эттик арааһын холоон, тэннээн быһаарар, наардыыр. "Ыарахан", "чэпчэки" кээмэйдэри билсэр, араарар.

Кэм. Суукка кэмин (сарсыарда, күнүс, киэһэ, түүн) ситимин билэр, быһаарар. дыл кэмнэрин ааттарын билэр.

Хайысха. "Манна", "итиннэ", "үөһэ", "аллараа", "инники", "кэнники", "чугас", "ыраах" хайысхалары билсэр. Хайысханы бэйэтигэр сыһыаран (иннибэр, кэннибэр) быһаарар, туһааннаах хайысханан сөпкө хамсанар. Икки тэн бөлөх, предмет өнүттэн (дьүһүнүттэн), быһыытыттан (форматыттан), кэриниттэн, хайысхатыттан (хайа диэки турарыттан, сытарыттан) тутулуга суох мэлдьи тэн буолар, ахсаана уларыбаттын туһунан өйдөбүлү ылар. "Икки ардыгар", "сэргэстэһэ", "аттыгар" өйдөбүллэри билсэр. Бэйэтигэр сыһыаран эттик, предмет хайысхатын таба ыйар.

Ахсаан. "Биир ахсаан", "элбэх ахсаан", "эбии", "көбүрэтии" туһунан бастакы өйдөбүлү ылар. "Биир", "элбэх", "элбээтэ", "аһыйаата", "тэн", "соччо" диэн өйдөбүллэри билсэр, тэнниир, суоттуур. Биэскэ диэри (1,2,3,4,5) ааҕар. Бүтэһик ахсаан предмети, бөлөбү түмүктүүрүн (барыта үс чааскы буолла) билэр. Бөлөхтөөн туһааннаах чыыһылаҕа сөп түбэһэр малы-салы, тэриллэри ааҕар араарар. Икки бөлөбү бииринэн эбэн, көбүрэтэн тэнниир (суоттуур).

Төрөөбүт дойдутун айылҕатын, сирин-уотун, үүнээйитин (оҕуруот астара, фрукталар, хонуу сибэккилэрин (току-току ньээм-ньээм, алтан төбө, ньургуһун уо.д.а.), дьиэ таһыгар үүнэр сибэккилэри (ромашка, астра уод.а.), дьиэ сибэккилэрин (уулаах Уйбаан, кактус уо.д.а.), үөнү-көйүүрү (хомурдуос, лыах, сахсырҕа, кумаар, чирбэ уо.д.а.), отун – маһын (хатын, харыйа), көтөрүн-сүүрэрин (тураах, элиэ, тонсоҕой, кус

у.д.а.), дьиз көтөрдөрүн (бөтүүк, куурусса, чоппууска, хаас) ойуур кыылларын (куобах, саһыл, эһэ, бөрө, тиин у.д.а.) дьиз кыылларын (куоска, ыт), дьиз сүөһүтүн (ынах, ньирэй, ат, биэ, кулунчук), балык (собо), чыычаахтар (ымыы, барабыай, чычып-чаап у.д.а.) билсэр.

Кыһын тымныы, хаар түһэр, сайын итии, күн күүскэ тыгар,сибэкки тыллар, саас сылыйар, хаар ууллар, күһүн тымныйар, от-мас хагдарыйар, сэбирдэхтэр саһаран түһэллэр.

Киһи олорор сирин тула чугас үүнэр, мастаах сир – ойуур дэнэр диэн араарар. Ойуурга мас арааһа үүнэр диэн өйдүүр. От-мас умнаһа, лабаата, сэбирдэҕэ диэн арааран билэр, ааттыыр, көрдөрөр. Мас силистээх, силиһинэн аһаан үүнэр, силигириир. Үүнээйигэ уу, күн, салгын туһатын, сырдык наадатын билэр, өйдүүр. Туораах, сэбирдэх, хатырык, лабаа диэн өйдөбүлү ылар, ааттыыр, көрдөрөр.

Ойуурга отон, тэллэй арааһа үүнэрин билэр. Бэйэтин түөлбөтин ойууругар үүнэр отону ааттарынан билэр (отон, дьэдьэн, сугун у.д.а.) туһунан өйдөбүлү ылар. Тэллэйи сиэнэр, дьааттаах (сиэммэт) диэн бөлөхтүүр, сүрүн - сүрүннэрин көрөн ааттаталыыр.

Ойуурга чыычаах, мас көтөрүн арааһа элбэх диэн өйдүүр. Чыычаах сымыытын алдьатар, уйатын ылар сатамматын өйдүүр, чыычаахтары аһатар, аһына, таптыы үөрэнэр.

Дьиз кэргэнин туһунан хаартысканан билэр, ыйытыкка эппиэттиир. («Бу дьизэҕэ ким олорор?», «Кимий?»). Улахан дьон үлэтигэр-хамнаһыгар интэриэстэнэр. Хартыыналары, кинигэлэри көрөн, улахан дьонтон оҕо сааһын, дьон-сэргэ тас көстүүтүн, уратыларынан, аналын быһаарар, араарар («Ийэм идэтэ», «Дьиз мала», «Танас-сап», “Иһит –хомуос” у.д.а.), көлөлөр (самолет, массыына, трактор, велосипед у.д.а.).

Оҕо бэйэтин аатын, араспаанньатын, сааһын, төрөппүттэрин, бииргэ төрөөбүттэрин ааттарын билэр. Ийэтин туһунан кэпсиир (таныннарар, аһынар, харайар, бүөбэйдиир, ас астыыр, танас сууйар, оҕо көрөр, иистэнэр у.д.а.). Эбэтин, эһэтин, аҕатын, быраатын, убайын кытта тугу гынарын кэпсиир (кинигэ ааҕар, оонньуубут, күүлэйдиибит, телевизор көрөбүт, дьизэбитин хомуйабыт у.д.а.). Оҕо саада биһиги дьизэбит диэн билэр, ханна туох хоһо баарын быһаарар. Иитээччи, иитээччи көмөлөһөөччүтэ, музыкальной салайааччы эмиэ ийэ курдук биһиэхэ кыһаллаллар диэн билэр, кэпсиир.

Оонньуурун ханна, хаһан, хайдах, тоҕо хомуйарын билэр, кэпсиир, толорор. Суунарга туттуллар тэрили (соттору, тиис суунар суокканы, тарааҕы, мыыланы) билэр, сатаан туттар, быһаарар («Тииспин суунабын»). Таннар танаһын аатын билэр, араарар. Дьиз кыылын (куосканы, ыты) билэр, тас дьүһүнүн кэпсиир, көрөр-харайар (һааһыныыр, үрэр, эккэлиир, күрдьүгүнүүр о.д.а.). Оҕо саадын иитээччитин, үлэһиттэрин толору ааттарын билэр, кинилэр тустарынан кэпсиир. Повар, иитээччи көмөлөһөөччүтүн үлэтин кэтээн көрөн кэпсиир (ас арааһын астыыр, буһарар, сууйар, сотор, харбыыр, ыраастыыр, хомуйар, аһатар). Идэлэри билэр. Бэйэтин, чугас дьоннорун туһунан билэр.

Айылҕаны уонна айылҕа көстүүлэрин кытта билиһиннэриш. Айылҕа көстүүлэрин, Сир, күн, ый планеталар тустарынан, айылҕа уларыһыы-биричиинэлэрин барыллаан билэр. Бастагы экологической өйдөбүллээх. Айылҕа сиэри-туому билэн туһанарга үөрүүх. Киһи – айылҕа сорбото буолар, онон, тулалыыр айылҕа сыһыаннааҕы барытын көмүскүүр, аһынар, харыстабыллаах сыһыаннаһар. Космос, планета, сулустар тустарынан бастагы өйдөбүлү билэр. Сир, күн, ый планеталар диэн араарар. Сир күнү, ый сири тула эргийэриттэн дьыл уонна

суукка кэмин ситимэ тутулуктаах диэн өйдүүр.

Төрөөбут дойдутун айылҕатын, сирин-уотун, үүнээйитин (оҕуруот астара, фрукталар, хонуу сибэккилэрин (току-току ньээм-ньээм, алтан төбө, ньургунун уо.д.а.), дьиз таһыгар үүнэр сибэккилэри (ромашка, астра уод.а.), дьиз сибэккилэрин (уулаах Уйбаан, кактус уо.д.а.), үөнү-көйүүрү (хомурдуос, лыах, сахсырҕа, кумаар, чиэрбэ уо.д.а.), отун – маһын (хатын, харыйа), көтөрүн-сүүрэрин (тураах, элиэ, тонсоҕой, кус уо.д.а.), дьиз көтөрдөрүн (бөтүүк, куурусса, чоппууска, хаас) ойуур кыылларын (куобах, саһыл, эһэ, бөрө, тиин уо.д.а.) дьиз кыылларын (куоска, ыт), дьиз сүөһүтүн (ынах, ньирэй, ат, биэ, кулунчук), балык (собо), чыычаахтар (ымыы, барабыай, чычып-чаап уо.д.а.) билсэр.

Кыһын тымныы, хаар түһэр, сайын итии, күн күүскэ тыгар,сибэкки тыллар, саас сылайар, хаар уулар, күһүн тымныйар, от-мас хагдарыйар, сэбирдэхтэр саһаран түһэллэр.

Киһи олорор сирин тула чугас үүнэр, мастаах сир – ойуур дэнэр диэн араарар. Ойуурга мас арааһа үүнэр диэн өйдүүр. От-мас умнаһа, лабаата, сэбирдэҕэ диэн арааран билэр, ааттыыр, көрдөрөр. Мас силистээх, силиһинэн аһаан үүнэр, силигириир. Үүнээйигэ уу, күн, салгын туһатын, сырдык наадатын билэр, өйдүүр. Туораах, сэбирдэх, хатырык, лабаа диэн өйдөбүлү ылар, ааттыыр, көрдөрөр.

Ойуурга отон, тэллэй арааһа үүнэрин билэр. Бэйэтин түөлбэтин ойууругар үүнэр отону ааттарынан билэр (отон, дьэдьэн, сугун уо.д.а.) туһунан өйдөбүлү ылар. Тэллэйи сиэнэр, дьааттаах (сиэммэт) диэн бөлөхтүүр, сүрүн - сүрүннэрин көрөн ааттаталыыр.

Ойуурга чыычаах, мас көтөрүн арааһа элбэх диэн өйдүүр. Чыычаах сымытын алдьатар, уйатын ылар сатамматын өйдүүр, чыычаахтары аһатар, аһына, таптыы үөрэнэр.

Тулалыыр эйгэни билиһиннэри. Тулалыыр эйгэни билсэр (оҕо эттик, мал-сал, тэрил аатын, аналын, свойствотоын, хаачыстыбатын уонна тулалаан турар араас көстүү эбэтэр үлэ уларыан иһитин, уратытын билэн олоҕор туһаныыта). Киһи, дьон эттиги анааран көрөн, тулалыыр олобун, эйгэтин бэйэтэ айар, түмүктүүр, уларытар, сайыннарар, харыстыыр, үйэтитэр диэн өйдөбүлү ылынан туһанар. Төрөөбүт сэлиэннэтин, улуунун, Саха сирин ытык сирдэрин, памятниктарын, хуоһунньуктарын, биллиилээх үлэһит дьонун туһунан билиилээх, сэлиэннэ, общественной миэстэлэргэ кэпсэтэр, суол сырыы быраабылаларын билэн тутуһар. Гимн тыаһыгар истии бэрээдэгин тутуһар, киин куораты ааттыыр. Бэйэтин норуотун үгэстэрин, сиэрин-туомун билэр.

Дьиз кэргэнин туһунан хаартысканан билэр, ыйытыкка эппиэттиир. («Бу дьизэ ким олорор?», «Кимий?»). Улахан дьон үлэтигэр-хамнаһыгар интэриэстэнэр. Хартыыналары, кинигэлэри көрөн, улахан дьонтон оҕо сааһын, дьон-сэргэ тас көстүүтүн, уратыларынан, аналын быһаарар, араарар («Ийэм идэтэ», «Дьиз мала», «Танас-сап», “Иһит –хомуос” уо.д.а.), көлөлөр (самолет, массыына, трактор, велосипед уо.д.а.).

Оџо бэйэтин аатын, араспаанньатын, сааһын, төрөппүттэрин, бииргэ төрөөбүттэрин ааттарын билэр. Ийэтин туһунан кэпсиир (тангыннарар, аһынар, харайар, бүөбэйдиир, ас астыыр, тангас сууйар, оџо көрөр, иистэнэр уо.д.а.). Эбэтин, эһэтин, аҕатын, быраатын, убайын кытта тугу гынарын кэпсиир (кенигэ ааҕар, оонньуубут, күүлэйдиибит, телевизор көрөбүт, дыэбитин хомуйабыт уо.д.а.). Оџо саада биһиги дыэбит диэн билэр, ханна туох хоһо баарын быһаарар. Иитээччи, иитээччи көмөлөһөөччүтэ, музыкальнай салайааччы эмиэ ийэ курдук биһиэхэ кыһаллаллар диэн билэр, кэпсиир.

Оонньуурун ханна, хаһан, хайдах, тоџо хомуйарын билэр, кэпсиир, толорор. Суунарга туттуллар тэрили (соттору, тиис суунар суокканы, тарааҕы, мыыланы) билэр, сатаан туттар, быһаарар («Тииспин суунабын»). Таннар танганын аатын билэр, араарар. Дыэ кыылын (куосканы, ыты) билэр, тас дыһунун кэпсиир, көрөр-харайар (һааһыныыр, үрэр, эккэлиир, күрдьүгүнүүр о.д.а.). Оџо саадын иитээчитин, үлэһиттэрин толору ааттарын билэр, кинилэр тустарынан кэпсиир. Повар, иитээччи көмөлөһөөччүтүн үлэтин кэтээн көрөн кэпсиир (ас арааһын астыыр, буһарар, сууйар, сотор, харбыыр, ыраастыыр, хомуйар, аһатар). Идэлэри билэр. Бэйэтин, чугас дьоннорун туһунан билэр.

2.3. Оџо тылын сайыннары

Сыала- соруктара:

1. Тылы байыты – оџо тылын саппааһын ахсаан өттүнэн элбэтии, тыл суолтатын баһылааһына, сөптөөбүнэн туһаныыта. Тыл баайа – сангарар сана ис хоһооно. Тылы предметтэр, көстүүлэр ааттарын, араас бэлиэлэрин, хаачыстыбаларын уонна кинилэргэ сыһыаннаах хайааһыннары көрдөрөр тыллар байыталлар, тылы байыты үлэтин ис хоһоонунан тулалыыр олоџу, айылҕаны билиһиннэрии буолар.

2. Чуолкайдык сангарарга үөрэтии. Төрөөбүт тылын доџооннорун чуолкайдык санарыыга, арааран истиигэ, тыл дикциятын, куолаһы сатаан уларытыы киирэллэр.

3. Тыл грамматическай форматын таба тутуһан сангарарга үөрэтии. Иитээччи төрөөбүт тыл грамматическай формаларын, араас тутулуулаах этиилэри иһитиннэрэргэ кыһаллыахтаах. Тыл формаларын табатык туттар доџуру сайыннары оџо күннээџи олоџун араас түгэннэригэр ытыллар.

4. Ситимнээх сананы сайыннары. Ситимнээх сананы сайыннарыыга кэпсэтэр уонна кэпсиир үөрүүхтэри сайыннары соруктара киирэллэр. Бу түмүгэр оџолор сатаан ыйыта, хоруйдуу, санааны сааһылаан кэпси үөрэнэллэр.

5. Оџо тыл уонна сангарар сана маннайгы өйдөбүллэрин тиэрдии. Иитээччи сангарар санаттан саҕалаан оџо тыл доџоонун, сүһүбүн састаабын ырытарга үөрэтэр, итинэн оџону оскуолаҕа грамотаҕа үөрэнэргэ бэлэмниир, олох кыра сааһыттан тылы, сангарар сананы сэргиирин ситиһэр.

6. Уус-уран айымньыны билиһиннэрии. Уус-уран айымньы оџо санатын сайыннарар соруктары барытын хабар, оџону киһи быһыытынан, сир-майгы өттүнэн тупсарар, кэрэџэ уһуйар.

Соруктар бэйэ-бэйэлэрин кытта ыкса ситимнээхтэр.

Иитээччи санарар санатыгар ирдэбиллэр.

Оҕо улахан киһи санатын үтүктэн үөрэнэр, ылынар. Ол иһин иитээччи саната ирдэбиллэргэ сөп түбэһиэхтээх:

- Чуолкай, баай ис хоһоонноох, олохтоох;
- Оҕо сааһыгар сөп түбэхэр, өйдөнүмтүө;
- Тыл литературнай нуорматын тутуһансанарар;
- Этигэн, хомоҕой, уус-уран тыллаах;

Ситимнээх сана

3-4 диэри саас бэйэтин кэмигэр олус дыктилээх саас. Оҕо тыла -өһө бу сааска тэтимнээхтик сайдар, манна улахан оруолу алтыһы, бодоруһуу, элбэх кэпсэтии ылар.

Оҕо оонньуур дьоһура төһөнөн сайдар да, очchonнон тыла-өһө байар, хаңыыр. Бэйэтэ тугу оонньуу сылдыарын тылынан кэпсиир, бэйэтин санаатын этинэр, инники дьайыытын былааннанар, оруоллары үллэрэр.

Дьону-сэргэни кытта алтыһарыгар туттар ньымалара: мичээрдээһин, үөрүү, араас хамсаныы, хараҕынан араастаан көрүү. Биир саастыылааһын кытта алтыһарыгар хамсаныынытын уонна тылын (саңатын) дьүөрэлиир.

Оҕо бу сааһыгар бэйэтин саңатын көрүнэр, көннөрүнэр. 5 сааһын туолуута дорҕоннору саңарар дьоһура тумуктэнэр. Биирдиилээн дорҕооннору саңарарыгар дьиктэр көстүөхтэрин сөп, холобур: Р дорҕоону Л, ЛЬ дорҕоонунан солбуйуон сөп, Л дорҕоону ЛЬ.

Тулалыыр эйгэни кытта алтыһытыттан оҕо тылын баайа хаңыыр, сайдар. Манна оҕо туттар тэрил, айылҕа көстүүтүн, дьон-сэргэ олоһун-дьаһаҕын кытта ыкса билсэр. Саңатыгар аат тыллары, даҕааһын ааттары, дьайыылары көрдөрөр тыллары туттар буолар. Хас биирдии саңа билбит тылын араастаан уларытар, атын тыллары кытта дьүөрэлиир, сибээстиир буолар. Хас да тылтан турар уустук этиилэринэн санаатын этэр болар.

Тыл сайдытыгар оҕо биирдиилээн уратыта муңура суох. Сорох оҕо тыла эрдэ сайдар, кини муңура суох элбэй ыйытыылары биэрэр, бэйэтин билэр остуоруйатын кэпсиир, араас оонньуурдары туһанан кыра кэпсээннэри айар, хартыынан кэпсиир, билэр-көрөр дьоһура киэн буолар. Сорохтор улахан киһини кытта олус чугастын алтыспат, ол эрэн бииргэ хартыына көрөр, ыйытыыларыгар хоруйдуур. Биир саастыылаахтарын кытта алтыһарыгар үксүгэр тылынан кэпсэппэккэ хамсаныынан өйдөһүөхтэрин сөп.

Оҕону кытта сэхэргэһии төрөөбүт тылын дорҕооннорун чуолкайдык саңарарга, хомоҕойдук кэпсэтэргэ, санаатын сааһылаан этэргэ, кэпсиир дьоһуру сайыннарыыга туһайылар. Сэхэргэһии оҕо үгүстүк кэпсэтэн бодоруһар эйгэтигэр тэрийэн ыытылар. Оҕону кытта чугастык кэпсэтии, болҕойон, сэргээн истии, оҕолор бэйэ-бэйэлэрин икки ардыгар сүбэхэллэрин, кэпсэтэллэрин көбүлээһин, кэпсэтэр түгэннэри сайыннарыы, бииргэ кэпсээн оноруу, бииргэ оонньуур тэрээһиннэри ыыты ордук көдүүстээхтэр.

Ожо сангатын сайыннараар эйгэтэ Кинигэ муннугар араас кинигэни, хартыынаны, альбому («Дьизэ кэргэн», «Дьизэ кыыллара», «Дьизэ тэрилэ», «Танас-сап», «Иһит-хомуос» уо.д.а.) ожо сэргээн көрөрүгэр ууруу. Сага оонньууру (куукула, массыына,самолёт, борохуот, куобах, иһит-хомуос, куукула танаһа-саба уо.д.а.) сонумсутан, уларыта сылдьан киллэрийи. Күн устата араас табыгастаах кэмнэ араас остуоруйаны, хоһоону, көрдөөх, күлүүлээх түгэни о.д.а. иһитиннэрийи. Холобур, хааһытын сизбэккэ кыччаан хаалбыт оҕону ийэтэ кэлэн булбатаһын эбэтэр кыһыырбыт уонна үөрбүт тэриэлкэлэр кэпсэтиилэрин, миэстэтин булбакка хомойбут оонньуур туһунан кэпсиэххэ син. Араас соруудах биэрийи: «Ким кэлбитин тахсан көр эрэ. Онтон кэпсээр.» «Оляттан баран ыйыт эрэ, хаһан аһыыр үһүбүтүй?», «Димаҕа эт эрэ. Сарсын хойутаабакка кэллиң», «Айсен, баранның Оляҕа махтан. Олус минньигэс миини истибит дии». «Миша, кэбис, Света бырастыгы гынарын курдук көрдөс».

Ситимнээх сага сайдыта Дьонум-сэргэм, дьизэм-уотум. О о бэйэтин аатын, араспаанньатын, сааһын; төрөппүттэрин, бииргэ төрөөбүттэрин ааттарын билэр. Ийэтин туһунан кэпсиир (тангыннараар, аһынар, харыһыйар, бүөбэйдиир, ас астыыр, танас сууйар, оҕо көрөр, иистэнэр). Эбэтин, эһэтин, аҕатын, быраатын, убайын кытта тугу гынарын кэпсиир (кинигэ ааҕар, оонньуубут, күүлэйдиит, телевизор көрөбүт, дьизэбитин хомуйабыт). Дьизэ малынсалын, иһитин-хомуоһун аналын быһаарар. Ожо саада биһиги дьизэбит диэн билэр, ханна туох хоһо баарын быһаарар. Иитээччи, ньээнньэ эмиэ ийэ курдук биһиэхэ кыһаллаллар диэн билэр, кэпсиир. Сарсыарда дорооболоһор, барарыгар быраһаайдаһар, аһаан баран махтанар. Оонньуубун. Туох оонньуурдааһын билэр, хайдаһын, хайдах оонньуурун туһунан ыйытыга хоруйдуур («Икки майгыннаспат куукулалары тэннээһин», «Кубигынан оонньуубут», «Куобахчааным барахсан»).

Тыл оонньууларын үтүктэн оонньуур. Дидактической («Сардаана куукула аһыыр», «Сардаана суунар», «Сардаана утуйар»), оруоллаах оонньуулары («Оҕолоох ийэ», «Суоппардаах») билэр, оонньуур. Сангарар аппараты сайыннараар эрчиллиилэри: «Түүнү ыраах үр», «Ким ончото ыраах устарый?», «Хабаһы үрүү» уо.д.а. - үтүктэр.

Иитээччи көмөтүнэн истибит айымньытын остуол театрыгар эбэтэр хамсанан көрдөрөр («Эриэппэ», «Колобок», «Теремок»). Туһа киһитэбин. Оонньуурун ханна,хаһан, хайдах, тоҕо хомуйарын билэр, кэпсиир. Суунарга туттулар тэрили (соттору, тиис суунар суокканы, тарааһы, мыыланы) билэр, сатаан туттар, быһаарар («Тииспин суунабын»). Таннар танаһын аатын билэр, араарар. Ханнак танаһы хаһан, хайдах кэтэрин билэр, быһаарар («Күһүн күүлэйдиитин»). Утуйар танаһын ааттыыр, хомуйар. Дьизэ кыылын (куосканы, ыты) билэр, хайдаһын кэпсиир, көрөр-харайар (һааһыныыр, үрэр, эккэлиир, курдугунуур о.д.а.). Ньээнньэ үлэтин кэтээн көрөн кэпсиир (сууйар, сотор, харбыыр, ыраастыыр, хомуйар, аһатар...), кыаһынан көмөлөһөр (иһит тардыһар, аһаан бүттэбинэ, туора остуолга илдээр, устуулун миэстэтигэр уураар, оонньуурун хомуйар).

Сэһэргэһиэх эрэ. Дьизэ кэргэнин туһунан хаартыска эбэтэр хартыына көмөтүнэн кэпсиир («Ким бу дьизэҕэ олорор?», «Ийэбэр бэлэх»). Хартыына, кинигэ ойуутун көрөн сэргиир, туоһулаһар («Салаасканан хатааһылыбыт»). Көрбүт мультигын, ааспыт бырааһынньык туһунан кэпсэтиигэ кыттыһар, эбэр-сабар («Биһиги ёлкабыт»). Кимиэхэ туохтааһын туһунан кэпсэтэр, ким атыыласпытын, хайдаһын туһунан санаатын үллэстэр. Билгэ билиим. Ас-утах амтанын, сытын-сымарын туһунан кэпсиир (чэй, какао, хомпуот, кисил). Оонньууру, танаһы-сабы тутан-хабан туохтааһын (тимэхтээх, саҕалаах, сиэптээх, сиэхтээх), кээмэйин (улахан, кыра, уһун, кылгас), быһыытын-таһаатын

(төгүүрүк), өнүндүһүнүн, хаачыстыбатын (кэбирэх, бөҕө), аналын (таннар танас) быһаарар. Маллары (бүлүүһэ-тэриэлкэ) тэннии тутан уратытын этэр, аналынан бөлөхтүүр (хааһы сииргэ, мийн иһэргэ). Танас, мас, эрэһинэ, кумааһы диэн матырыһаалын араарар. «Тимирэр, тимирбэт» диэн кэтээн көрөн быһаарар. Дьаарбайы. Оҕо саадын иһин-таһын билэр, быһаарар (оонньуур сир, массыына сылдыар сирэ, ас астыр дьыэ). Олорор сири аатын билэр, чугас эргин туох баарын этэр. Күүлэйдии сылдьан тугу көрбүтүн кэпсиир («Күөх хонууга»).

Этиини сөпкө оноруу Предмет хайдаһын быһаарар тылы быһаарар тылын кытта таба ситимниир (төгүүрүк мээчик), тугу гынарын этэр тыллары кытта таба холбуур(мээчик төкүнүйдэ). Тардыы сыһыарыытын таба туттар (мин эбэм). Туохтууру кэминэн уларытар (барда, барбыта, барыа). Элбэх ахсаан сыһыарыытын таба туттар. Падеж ыйытыларыгар хоруйдаан, тылы уларытар (тугу? - мээчиги). Тэнийбэтэх судургу этиини (мээчик төкүнүйдэ) малы-салы, хайааһыны быһаарар тылы эбэн тэнитэр (кыра мээчик ыраах төкүнүйдэ).

Дорҕоону чуолкайдык санарыы - дорҕоону чуолкайдык истэр; - сатаан санарбат дорҕооннорун үтүктэн санарар; - истэр, санарар аппарааты сайыннарар эрчиллиилэри онорор; - куолаһын улаатыннарар, кыччатар.

Дорҕоону чуолкайдык санарыы, грамотаҕа үөрэнэргэ бэлэмнээһин

Аһаҕас (а, у, о, э, ы, и) уонна сорох бүтэй (м, л, б, т, д, ч, ды) дорҕоннору чуолкайдык санарар. Сана органнырын былчыннара сайдыбыттар, санарарыгар сөпкө тыынар, кылгас этиилэри ыксаабакка холкутук хомоҕойдук санарар.

Дорҕоону чуолкайдык санарыы - дорҕоону чуолкайдык истэр; - сатаан санарбат дорҕооннорун үтүктэн санарар; - истэр, санарар аппарааты сайыннарар эрчиллиилэри онорор; - куолаһын улаатыннарар, кыччатар.

Оҕо бу сааһыгар бэйэтин саңатын көрүнэр, көннөрүнэр. 5 сааһын туолуута дорҕоннору саңарар дьоҕура тумуктэнэр. Биирдиилээн дорҕооннору саңарарыгар дьиктэр көстүөхтэрин сөп, холобур: Р дорҕоону Л, ЛЬ дорҕоонунан солбуйуон сөп, Л дорҕоону ЛЬ.

Уус – уран айымньыны билсии

Уус-уран айымньыны сэнээрэр, ис хоһоонун таба өйдүүр, ыйытыыларга сөпкө хоруйдуур, кылгас хоһооннору өйүттэн ааҕар. Кэпсиир, оонньоон көрдөрөр: «Эриэппэ», «Колобок», «Маша уонна эһэ», «Теремок», «Куоска, бөтүүк уонна саһыл», «Кутуйах дьиктэ», «Куобах дьиктэ» нуучча остуоруйалара; «Хааһы» бырааттыы Гриммнэр; «Эһиги ийэҕит» С. Омоһоон. Айымньы ис хоһоонун ырытыһар, кэпсиир: «Куобах» саха остуоруйата; «Куукулабын эмтээн» С. Сомоҕотто; «Мин оонньуурдарым», «Суунар ырыа», «Ийэ барахсан» А. Абаһыныскай; «Үчүгэй оҕо» С. Тимофеев; «Күһүн», «Кыһын» М. Эверстова-Обутова; «Ытаннах кыыс» А. Барто; «Ытаннах герой буолбат» П. Тобуруокап; «Бөтөс ам-ам» И.Никифоров; «Ханан сылдыар»; «Детсад экскурсията» К. Туйаарыскай; «Бүү, Маа, Мээ» К. Туйаарыскай; «Мин бэйэм суунабын» И. Артамонов; «Ынах» И. Эртюков.

Өйүттэн ааҕар «Мээчик» А. Абаһыныскай; «Бөтүүк» И. Эртюков; «Ийэбэр бэлэх» Т. Волгина; «Эһэ Миисэм» У. Бурнашева; «Ханан сылдыар?» К. Туйаарыскай; «Тураах» А. Кулаковскай.

Кыра, орто бөлөх "Куобах", "Тураах хара дьүһүннэммитэ", "Саһыл эһэлиин", "Кутуйахтаах тайах", "Куо ас суор икки", "Кыһын уһаабытын, сайын кылгаабытын туһунан", "Күтэр, чыычаах икки", "Саһылы кытта сыалыһар", "Холлоҕос уонна дүлүн", "Кэччэгэй балыксыт", "Куобах туһунан остуоруйа".

Өс хоһооно Олох - дьаһах, быһыы - майгы туһунан түмүктэммит өйү - санааны аҕыйах тылынан дьүһүннээн этии өс хоһооно дэнэр диэн өйдүүр. Доҕордоһуу, майгы-сигили туһунан уонна сүбэ-ама суолталаах манньык өс хоһооннорун билэр, ис хоһоонун өйдөөн, тоҕоостоох кэмигэр түбэһиннэрэн, оҕолору, улахан дьону кытта сыһыаныгар, бодоруһуутугар туһанар.

Кыра, орто бөлөх Доҕордоһуу туһунан «Сүгэ кыайбатаһын сүбэ кыайар», «Атас туһугар атах тостор», «Киһи кэпсэтэн, сылгы кистэһэн, ынах мангыраһан билсэр», «Эйэбэс киһи элбэх доҕордоох», «Элбэх бырааттыылартан эһэ да куттанар». Майгы - силги туһунан «Үтүө ат биир кымньыылаах, үтүө киһи биир тыллаах», «Сүрэбэ суох сүүс сүбэлээх», «Күлэр икки ытыыр икки аҕыс балыс», «Куттаҕас бэйэтин күлүгүттэн куттанар», «Тот тонуй, аччык амарах», «Аҕыйах тыл минньигэс, үгүс тыл сымсах», «Аҕал диэтэххэ антах хайыһар, ыл диэтэххэ ымах гынар, кулу диэтэххэ курус гынар», «Тимир тириитин кэппит», «Бизэрэрин бэскэ ыйаабыт, уураһын умнан кэбиспит», «Көбөн көттөбүнэ көппөх өрүкүйэр», «Үрдэ үүс бэргэһэ, анна адыр уу», «Этиллибит иһиллибэккэ буолбат», «Иһигэр былас муостаах кирибит», «Эрбэх үрдүгэр сэттэтэ эргийбит», «Сүбэ - ама суолталаах», «Биир бэйэн биэс буолуон суоҕа», «Кырдыаҕастан алгыһын, эдэртэн эйэтин ыл», «Киһи киэнигэр баҕарыма, бэйэн киэнниттэн матыан», «Куһаҕаннаах үчүгэй куустуспутунан сылдыаллар», «Оннооҕор от - мас үрдүктээх намыһахтаах», «Сүөһү күрүөлээбэ, киһи төбөлөөбө үчүгэй», «Тумсугун дулҕаҕа соттума», «Хантайан туран силлээмэ, хараххар түһүө», «Күрүө намыһаһын көтүллэр», «Тиэтэйбит сыарҕа сыыр анныгар хаалар, тиэтэйбэтэх сыыр үрдүгэр тахсар», «Ыстаабыккын эрнимэ, ыйыстыбыккын эрэн», «Токко сыа да сымсах, ааска уу да минньигэс».

Таабырын Таабырын диэн тугу эмэни атын көстүүнэн сыһыаннаан таайтарар кыра айымньы ааттанар диэн өйдүүр. Холоон, сабаҕалаан, туохха сыһыаннааһын быһаарар, таайыытын тобулар. Иллэн кэмнэ, анал дьарыкка, дьоро киһэлэргэ таабырын таайсан булугас өйүн, хомоҕой тылын эрчийэр, сайыннаар. Манньык сыһыаннаах таабырыннары үөрэтэр, таайыыларын билэр.

- Дьиз уот, мал-сал: дьиз, дьиз мала, остуол, олоппос, күлүүс, чаһы, сылабаар, сиппиир. - Дьиз кыыллара: куоска, ыт, сибинньэ, ат, оҕус. - Хамсыыр - харамай, кыыллар: эһэ, бөрө, кус, туруга, күөрэгэй, хараҥаччы, сылгы чыычааҕа, чооруос, тулук, элиэ, тураах.

- От-мас, үүнээйи: тыа, харыйа, бэс, хатын, сэбирдэх, тэтин, тиит мас, талах, тиит лабаата, мутук, тэллэй.

Оһуокай Оһуокай үнкүү, ырыа, поэзия холбоспут фольклор сүрүн көрүнэ буолар диэн өйдөбүлү ылар. Оһуокай арааһын көрөн, истэн билэр.

Кыра орто бөлөх оҕото оһуокай хаамыытын толорорго, улахан, бэлэмнэнии бөлөх оҕото оһуокай тылын үтүктэн ыллыырга, оһуокайы таһаарарга үөрэнэр, холонон. Тойук Тойук - норуот ырыата, дьиз-буо диэнинэн саҕалаан дьизэртии уонна дэгэрэн мелодиятын толорулар диэн өйдөбүлү ылар. Саха киһитэ төрөөбүт дойдутун кэрэтин, бардьонун мааны майгытын уруйдаан, айхаллаан хоһуйан туойар, алгыһын этэр диэн билэр, олонхоттон уратытын араарар. Сэргээн истэргэ үөрэнэр, туойарга холонон.

Олонхо Саха норуотун уус-уран айымньытын саамай үрдүк чыпчаала - олонхо, эпическай айымньы диэн өйдөбүлү ылар. Бухатыыр модун обраһын, танаһын - сабын, сэбин-сэбиргэлин, сырыытын - айанын, күүһүн - уоһун, айыы санаатын сэргиир, сөбөр-махтайар. Айыы бухатыырын уона абааһы бухатыырын уратыларын арааран өйдүүр, быһаарар, сүрүн геройдарын аатын билэр, бэйэтин сыһыанын ойуулаан - мындырдаан көрдөрөр, тылын хоһуйар.

«Күөнэ көбөччөр аттаах күүстээх-уохтаах Күн Күндүлү бухатыыр» тарбах театра Оонньуу сайыннаар кыаҕа: Тарбахха кэтиллэр оонньуурдар театриализваннай уонна режиссерскай оонньууга туттарга олус табыгастаах. Бу оонньуурунан оҕону кыра сааһыттан оонньотуохха сөп. Ол курдук төрөппүт тарбах куукулаларын туһанан, оҕотун тылын-өһүн, иэйиитин сайыннаарыгар кыах биэрэр. Онтон оҕо 3 сааһыттан бу куукулалары бэйэтэ кыайан кэтэр буоллаҕына, тарбахтарын былчыннарын эрчийэр, олонхону бэйэтэ кэпсиир кыахтаннаҕына, тылын-өһүн да, айар дьобурун да таһымын үрдэтэр кыахтанар. Ааптара: Александрова Н.П., Саха Өрөспүүбүлүкэтин национальнай оскуолаларын чинчийэр институт научнай сотруднига. Анала: 3-тан үөһэ саастаах оҕолорго. Быһаарыта: Бу тарбах театрын персонажтарын сымнаҕас араас өгнөөх танастан тигиллэр. Үрдүгэ – 5-8 см.

2.4. Оҕо кэрэни өйдүүр дьобурун сайыннарыы

Сыала-соруктара:

1. Оџоџо киһи-аймах үйэлэргэ мунньуммут баай культуратын өйдүүрүгэр уонна ылынарыгар олук ууруу.
2. Оџоџо тулалыыр эйгэ кэрэтин, айылҕа уонна урамныы айымньыларын туһунан билиини, өйдөбүлү биэриини онно олобуран сөптөөх сыһыаны үөскэтии.
3. Урамныы көрүннэрин туһунан бастакы, судургу өйдөбүллэри оџоџо биэриини.
4. Фольклору, уус-уран айымньыны, музыкальнай уонна ойуулуур-дьүһүннүүр урамныы айымньыларын сэнээрэр, кэрэхсиир, ис уйулҕатынан иэйиилээхтик ылынар, сатаан толорор дьобурун сайыннарыы (уруһуйдуур, мэһийэр, аттаран онорор, истэр, ыллыыр, ункүүлүүр уо.д.а.).
5. Оџо бэйэтэ араас ньыма нөнгүө, толкуйдаабытын ис санаатыттан онорорун, айбыт-туппут улэтин ырытарга, анааран көрөргө, сыанабыл биэрэргэ уһуйуу.
6. Оџо сайдыытын, тус уратытын учуоттаан, айар кутун арыян, дьобурун сайыннарыы.

Оџо уус-уран уонна музыкальнай айымньылары кытта билсэр, кэрэхсэбиллээх сыһыаннаһыта үөскүүр. Тулалыыр эйгэ кэрэтин, норуот айымньытын, ойуулуур– дьүһүннүүр урамныыны кэрэхсиир, ис туругунан ылынар, урамныы араас көрүннэрин дьайымалларыгар кыттар. Уус–уран айымньыны аабыыны болҕойон истэр, айымньы ис хоһоонун улахан киһи көмөтүнэн өйдүүр, ойуулуур–дьүһүннүүр дьайымалы кэрэхсиир, сэргиир, дьарыктанар, дьүһүннэри араарар. Музыкальнай айымньы, ырыа майгыныннарын арааран истэр, билэр, музыка тэтиминэн тэннэ хамсанар. Ырыаны бэйэтэ уонна оџолордуун тэннэ ыллыыр.

Манньык композитордар айымньыларын истэр

Кыра бөлөх "Биһик ырыата" норуот матыыба тыллара; "Ардах" К.Пахомова мел. М.Ефимов тыл. (хомус.); "Чыычаах оџото" Д.Данилов мел., Туйаарыскай тыл. (хомус.); "Куобахчаан" П.Одорусов тыл. (тойук.); "Куобахчааннар ырыалара" Н.Бубякин мел.; "Чооруос" К.Пахомова мел., А.Бродников тыл.; "Күүтүүлээх кизэһэ" К.Пахомова мел., О.Эврестова тыл.; "Таежные тропы" циклитан Н.Берестов муз.; "Манан хаар" Т.Дьяконова мел., тыл.; "Чыычаах" (хомус.); "Чооруос" Н.Бойхолов муз., Абаҕыыныскай тыл.; "Таммахтар" А.Алексеев мел., В.Дедюкин тыл.; "Куукалка" Д.Данилов мел.; "Ньургуннар" Г.Дьяконов мел., А.Кондратьев тыл.; "Кэбэ" - (хомус.); "Сайын" Г.Григорян муз., С.Васильев тыл.; "Күөрэгэй" Д.Салиман - Владимиров муз., Н.Александров тыл.

Ыллыыр сатабыла Холкутук, унаарыччы, намыннык, биир тэннэ ыллыы үөрэнэр. Ырыа тылын чуолкайдык сангарар, музыкальнай фраза икки ардыгар сөпкө тыын ылар, фразаны сымнаҕастык, холкутук бүтэрэр. Ырыа матыыбын, тэтимин сөпкө тутуһан, чуолкайдык, намыннык, чэпчэкиitik ыллыыр, кэмигэр салгыыр, бүтэрэр. Ырыа ритмин, тэтимин истэн, өйдөөн, атын киһини кытта дьүөрэлээн ыллыыр, кириини чааһын, хос ырыатын, бүтүүтүн матыыбын билэр, матыыба, добуһуола диэн араарар. Дэгэрэн, дьиирэтии, таналай ырыалар көрүннэрин араарар. Оџо ырыа аатын, тылын уонна музыкатын авторын билэр, ааттыыр. Манньык ырыалары сатаан ыллыыр.

Кыра бөлөх "Ардахчаан" Бурнашева мел.,тыл.; "Чыычаах" К.Пахомова мел., Г.Протодьяконов тыл.; "Манан куобах" К.Пахомова мел., А.Владимиров тыл.; "Чооруос" К.Пахомова мел., А.Владимиров тыл.; "Чоппуускалар" К.Пахомова мел., А.Бродников тыл.; "Топ-топ хаамабын" А.Новгородов мел., П.Одорусов тыл.; "Детсад оџолоро" Н.Бойлохов мел., Күннүк Уурастырап тыл.; "Саас буолаҕа" н.м.,т. "Мин

бэйэм" К.Пахомова мел., П.Тоборуокап тыл.; "Туллуктар" З.Винокуров муз., Данилов тыл.; "Хаачыал-маачыал" К.Пахомова мел., К.Сосин тыл.

Кыра бөлөх "Биһик ырыата" норуот матыыба тыллара; "Ардах" К.Пахомова мел. М.Ефимов тыл. (хомус.); "Чыычаах оҕото" Д.Данилов мел., Туйаарыскай тыл. (хомус.); "Куобахчаан" П.Одорусов тыл. (тойук.); "Куобахчааннар ырыалара" Н.Бубякин мел.; "Чооруос" К.Пахомова мел., А.Бродников тыл.; "Күүтүүлээх киһэ" К.Пахомова мел., О.Эврестова тыл.; "Таежные тропы" циклан Н.Берестов муз.; "Манан хаар" Т.Дьяконова мел., тыл.; "Чыычаах" (хомус.); "Чооруос" Н.Бойхолов муз., Абаҕыныскай тыл.; "Таммахтар" А.Алексеев мел., В.Дедюкин тыл.; "Куукалка" Д.Данилов мел.; "Ньургуннар" Г.Дьяконов мел., А.Кондратьев тыл.; "Кэбэ" - (хомус); "Сайын" Г.Григорян муз., С.Васильев тыл.; "Күөрэгэй" Д.Салиман - Владимиров муз., Н.Александров тыл.

Ыллыыр сатабыла Холкутук, унаарыччы, намыыннык, биир тэннэ ыллыы үөрэнэр. Ырыа тылын чуолкайдык сангарар, музыкальнай фраза икки ардыгар сөпкө тыын ылар, фразаны сымнаҕастык, холкутук бүтэрэр. Ырыа матыыбын, тэтимиин сөпкө тутуһан, чуолкайдык, намыыннык, чэпчэкиitik ыллыыр, кэмигэр салгыыр, бүтэрэр. Ырыа ритмин, тэтимиин истэн, өйдөөн, атын киһини кытта дьүөрэлээн ыллыыр, кирири чааһын, хос ырыатын, бүтүүтүн матыыбын билэр, матыыба, доҕуһуола диэн араарар. Дэгэрэн, дьизэрэтии, таналай ырыалар көрүннэрин араарар. Оҕо ырыа аатын, тылын уонна музыкатын авторын билэр, ааттыыр. Маннык ырыалары сатаан ыллыыр.

Уруһуй

Оҕо кумааҕыны, харандааһы, киистэни, фломастеры сөпкө туһанан сатабыллаахтык уруһуйдуур. Киистэни, харандааһы ыга баттаабакка тутан, кыраасканан (гуашь) ыраастык үлэлииргэ кыһаллар.

Киистэни ууга сууйар, ордук уутун иһит кытытыгар кыһарыйан хаалларар, киистэ түүтүнэн кыраасканы ылар, ордугун хаалларар, салфеткаҕа куурдар.

6 сүрүн өнгү (кыһыл, араҕас, от күөбэ, халлаан күөбэ, маҕан, хара) көрөн араарар, ааттыыр, тэтэркэй, борон, сырдык халлаан күөбэ өнгү арааран мал-сал өнгүтэр сөпкө туһанарга уерэнэр.

Кылгас тэн тардыыны уонна суолу киистэнэн уруһуйдуурга эрчиллэр (“Ардах түһэр”, “Хаар түһэр”, “Сэбирдэхтэр түһэллэр”).

Туруору, сытыары кылгас, уһун сурааһыны киистэнэн араас хайысханан тэннээн, холбоон тардарга эрчиллэр (“Тараах тиһэ”, “Күөх от бытыгыраабыт”, “Лиэнтэлэр”).

Ньолбуһах, төгүрүк быһыылаах малы уруһуйдуурга үөрэнэр, “Улахан уонна кыра мээчиктэр”, “Улахан уонна кыра отоннор”, “Хаар кийи”, “Өгнөөх шариктар”, “Былыт”).

Көнө муннуктаах малы-салы уруһуйдуур (“Былаах”, “Ийэм былаата”, “Улахан уонна кыра бырааһыннык былаахтара”).

Төгүрүгү, көнө муннугу дьүөрэлээн араас оонньууру, малы-салы уруһуйдуу үөрэнэр (“Эһэ Миисэ тэлиэгэтэ”, “Куобахчаан массыыната”).

“Судургу ис хоһоонноох уруһуй композициятын биир малы-салы хатылаан (сөмүлүөттэр көтөллөр, хаарынан бүрүллүбүт мастар) эбэтэр араас малы-салы уруһуйдаан айаллар (кымырдаҕастар уонна хомурдуостар күөх хонууга, күн көрөр, чыычаах ыллыыр). Илииһи толору туһанан уруһуйдуур.

Сыбаан оноруу

Мэһийиини кэрэхсиир. Пластин, туой, туустаах тиэстэ хаачыстыбатын билэр: сымнаҕас, мөчөкөлөнөр, сыбаан араас оноһугу оноруохха сөп диэн.

Пластиниынан, туойунан сатаан мэһийэр: кыччыгый мөчөкөнү быһан ылар, ытыс икки ардыгар бөкүнүтэр (“Отон”, “Мээчик” уо.д.а.), мөчөкөнү икки ытыска көнөтүк хатайдыыр (“Харандаас”, “Чөһөчөк”, “Халбаһы”), көнөтүк хатайдаммыт кылгас кэрчик төбөтүн бобо тутан сыһыарар (“Көлүөһэ”, “Халаачык”).

Мөчөкөнү ытыһынан хаптачы баттыыр, лэппиэскэбэ тарбах төбөтүнэн, стеканан дьөлүтэ баттаан ойуу түһэрэр (“Лэппиэскэ”, “Бирээнньик”, “Көлүөһэ”).

2-3 чаастаах оноһугу онорор, оноһук чаастарын холбуу сыһыары тутар (“Тэллэй”, “Ытык”, “Өтүйэ”, “Пирамида”, “Охтубат куукула”, “Чыычаах”). Икки тарбаһынан пластилины, туойу тэллэччи тардан (“Миискэ”, “Тэриэлкэ”, “Бүлүүһэ”) онорор.

Мэһийбит үлэлэрин холбоон биир ис хоһоонноох үлэни айаллар, үлэ түмүгүттэн дуоһуйаллар (“Дьаабылыкалар тэриэлкэбэ сыталлар”).

Аттарыы

Аттаран онорууну сэнээрэр. Силими киистэ төбөтүгэр ыларга, килийээнкэни, салфетканы туһанарга үөрэнэр. Геометрической эттиктэр быһыыларын уонна өннөрүн араарар. Балаһаҕа, квадракка, көнө муннукка, тэн өрүттээх үс муннукка геометрической фигуралары кэккэлэтэн, эгэлгэ өннөрү дьүөрэлээн араас оһуордары аттаран сыһыарар.

Илиискэ араас кээмэйдээх, быһыылаах, өннөөх бэлэм 2-3 чаастан турар судургу малы-салы онорор: бэрээдэгинэн ситимнээн уурар уонна сыһыарар (“Обуруо”, “Былаах”, “Чоппууска”, “Чыычаах уйата”, “Дьиз”).

Силими киистэ төбөтүгэр ылар, чараас арананан бэлэм эттик кэннин сотор (анал эрдэттэн бэлэмнэммит килийээнкэбэ) уонна силимнээх өттүнэн илиискэ сыһыарар, салфетканан ыга баттыыр. Үлэтин кичэллээхтик, ыраастык толорорго кыһалла сатыыр.

Билэр малын-салын сыһыаран судургу ис хоһоонноох үлэни онорор.

Тутуу матырыйаалынан дьарык

Тутуу матырыйаалын: кубигы, кирпиччэни, хаптаһыны араарар, аатын билэр. Тутуу чааһа туох ааттаабын, быһыылаабын, өнүн араарар, ааттыыр. Боростуой быһыылаах, судургу оноһугу көмөтө суох тутар.

Араас ньыманан тутар: сытыары салжаан уһатар, үрүт үрдүгэр ууран үрдэтэр, туруору кэккэлэтэн күрүөлүүр, саба быраҕан чарапчылыыр, сыһыары тутан холбуур, биллэҕэ быраҕар, туора сабар, кирпиччэни туруору, кэккэлэччи, төгүрүччү, түөрт муннуктуу, утуу-субуу, сыһыары уурталыыр.

Уһун субурҕа суолу, кэтит муостаны, күрүөнү, олбуор аанын, ыт уйатын, куукула олоппоһун, остуолун, оронун, ыскамыайканы, дыһыни тутан оонньуур. Тутуу хайа эрэ чааһын солбуйан, салжаан, үрдэтэн, уһатан уларытан тутар. Тутуу араас чааһын кээмэйин арааран билэр, ааттыыр: улахан-кыра, уһун-кылгас, үрдүк-намыһах, синньигэс-кэтит.

Оҕо бэйэтэ өйүттэн, тугу баҕарарын тутан ис хоһоонноох оонньууга туһанар.

Тутууну көтүрэн, чаастарын быһыытынан көрөн араартаан хааҕа сааһылаан хомуйар.

Ырыа ыллааһына

Ырыа ыллыырга бастакы үөрүйэхтэрин ылар: ырыа матыбын утуктэр, тэннэ ыллааһар, сөпкө тыынар, ырыаны ыраастык, уьуннук тардан, мелодиятын истэн ыллыыр, ырыа тылларын чуолкайдык санарар, музыкальнай дорҕооннору (секста-септима иһинэн) арааран истэр.

Улахан киһи көмөтүнэн ырыаны батыһан ыллыыр, музыкальнай тэттиктэри хатылыыр, ырыа, хоробуот ис хоһоонун туттан-хаптан хамсананан көрдөрөн ыллыыр.

Музыка истиитэ

Музыкальнай айымньыны истиигэ кэрэхсэбиллээхтик сыһыаннаһар, айымньы уратытын, тэтимэ уларыыарын өйдөөн истэр, араарар, айымньыны матыбынан таайан билэр.

Улахан киһи көмөтүнэн музыка хайысхаларын (жанр) арааран истэр: биһик ырыата эбэтэр үнкүү, марш, ырыа музыката. Үнкүү музыкатыгар өрүкүйэн, ийээннэрин көрдөрөн үөрэр–көтөр, истибит музыкатыгар ис туругун арийан сыһыанын көрдөрөр: чуумпулар, санаарҕыыр, уерэр, хамсанар. Музыка тугу кэпсиирин ейдуур, ылынар уеруйэхтэрин бастакы олуга ууруллар. Музыкальнай долоҕойо сайдар, истибит музыкальнай айымньытын истэр баҕалаах, кэрэхсиир, сэнээрэн толору истэр.

Музыкальнай инструменнарга оонньоолуун

Судургу музыкальнай инструменнар ааттарын билэр, тыастарын арааран истэр: бубен, погремушка, барабан, чуораан, музыкальнай оонньуурдар, охсон, сахыйан оонньоонор музыкальнай инструменнарга музыка тэтимин сөпкө тириэрдэн охсор, музыка доҕуһуолунан тэннэ дыүөрэлээн инструменна оонньуур уонна тэннэ айымньыны бүтэрэр. Улахан киһи көмөтүнэн музыкальнай инструменнарга оонньуур, металлофонна 1-2 музыкальнай дорҕоонтон турар судургу мелодияны оонньуур, бэйэтин оонньуур партиятын билэр, музыка доҕуһуолугар сөпкө саҕалыыр уонна бүтэрэр. Металлофонна, фортепианоҕа оонньоонор үрдүк, намыһах дорҕооннору, кыра, улахан тыастары арааран истэр, музыкальнай дорҕооннору (до1- до2 иһинэн) истэр.

Музыкальнай – ритмическай хамсаныы

Оџо бэриллит сорудахтары чуолкайдык толорор.Түргэн, бэһиэлэй майгыннаах музыканы - марш, үнкүү буолар диэн арааран билэр уонна музыка уларыар майгынын, тыаһын – ууһун: улаханлык-кыратык, бытааннык-түргэнник оонньоурун, таба истэн хамсанан көрдөрөр, тоһургуур, чэпчэтитик сүүрэр, ыстанар, ойуоккалыыр, атах тебетугэр хаамар, араас кыыл-сүөл, көтөр-сүүрэр уобарастарын, тулалыыр эйгэтигэр баар транспоры (массыына, поезд, тыраахтыр, матассыыкыл) музыка майгыныгар сөп түбэһиннэрэн хамсанан көрдөрөр, бааранан үнкүүнү толорор, араас маллаах-саллаах эрчиллиилэри онорор. Хоробуот ис хобоонугар сөп түбэһиннэрэн хамсанар, ыллыыр.

Остуоруйа Остуоруйа норуот бэйэтин баҕатын, эрэлин, олоһун-дьаһаҕын туһунан этэр, кэрэхсээн истиллэр дыкти - дьибэ фантастической кэпсээн диэн өйдүүр. Араас омук остуоруйаларын арааран билэр. Саха остуоруйата үс бөлөххө (хамсыыр - харамай, олох - дьаһах туһунан, алыптаах - двиктилээх) араасар диэн билэр. Оџо бөлөхтөрүнэн (кыра, улахан) манлык остуоруйалары истэр, билэр, сатаан кэпсиир.

2.5. Оџо этин-сиинин сайыннарыы

Сыала-соруктара:

- Оџо доруобуйатын харыстааһын, этин-сиинин сайыннарыы, уйулҕатын бөбүргөтүү.
- Эт-сиин, уйулҕа өттүнэн чөл буолар туругун сайдытыгар туһайыллыбыт эрчиллиилэри сөптөөхтүк онорорун ситиһии.
- Сүүрүн хамсаныылары (хаамыы, сүүрүү, чэпчэки ыстаныы, икки өттүгэр хайысхалаах эргиирдэр, сыыллыы, ыттыы, быраҕыы) үөрэтии.
- Эти-сиини сайыннарыы эрчиллиилэригэр сөп түбэһиннэрэн, ыйааһыны тэннээн, имигэстик, тэтимнээхтик, чуолкайдык хамсаныы.
- Илии, атах бөдөн уонна бытархай былчыннарын хамсанар сатабылларын сайыннарыы.
- Спорт сорох көрүннэрин өйдөбүллэрин инэри.
- Чөл олох быраабылаларын (аһылыкка, хамсанар тутулга, чэбдигирдиигэ, туһалаах үөрүүхтэргэ (привычка) уо.д.а.) туттарга эрчийии;
- Бэйэтин көбүлээһининэн, санаатынан этин-сиинин сайдытыгар эппиэтинэстээх буоларыгар иитии

Оџо этин –сиинин сайыннарыы, хамсаныы сатабылларын, үөрүүгүн инэри.

Оџо "мин киһибин" диэн өйдүүр, билинэр. Аатын, араспаанньатын, сааһын билэр, сатаан этэр. Төбөтүн /баттаһын, сүүһүн, хааһын, хараһын, муннун, айаһын, тылын, тийһин, кулгааһын/, мэйийитин, этин чааһын /атаһын, илиитин, көхсүн, иһин, моонньун/ билэр, ааттыыр. Мэйийибинэн толкуйдуубун, кулгаахпынан истэбин, харахпынан көрөбүн, муннубунан сыты билэбин, илиибинэн тутатын-хабаһын, атахпынан хаамаһын-сүүрэбин, тылбынан санараһын, ас амтанын билэбин, тииспинэн ыстыбын диэн быһаарар.

- Киһи хааннаах диэн билэр. Хаан тымырдарынан сүүрэр, хааны сүрэх хачайдыыр, хааны быар ыраастыыр, хаана суох киһи тыыннаах сылдыбат диэн өйдүүр.

- Тыһнар органнар: мурун, хабарҕа, тыһа диэн билсэр. Сөптүк тыһнарга анал эрчиллиилэринэн үөрэнэр.

- Киһи тириилээх, былчыннаах, дьардамалаах диэн билэр. Тирии, итииини-тымныыны билэр. Тириини киһи суунан-тараанан чэнчистик тутар. Унуохтаах буолан киһи турар, хамсыыр. Былчын киһини хамсатар, күүстээх онорор. Былчынмын сайыннардахпына күүстээх, тулуурдаах, хоһуун-хоодуот киһи буолуом диэн билэр.

- Сүрүн унуохтарын билэр, суолтатын өйдүүр: төбө, ойоҕос, сис тоноҕоһо, окумал, хары, буут, сото, уллунах унуоҕа /төбө унуоҕа - мэйиини, сис-ньиэрбэни, ойоҕос-ис органнары харыстыыр.

Судургу хамсанар үөрүйэхтэртэн саҕалаан , хамсаныы араас көрүннэрин (хаамыы, сүүрүү, ыттыы, ыстаныы, быраҕыы) баһылыыр.

Сүрүн хамсаныы

Хаамыы. Хаамыы, атах төбөтүгэр, тилэххэ, тобугу өрө көтөҕөн хаамар (хаас курдук), тинилэх тас өттүнэн, (“эһэ курдук”), бытыгыратан хаамар (кыра оҕо), киэнник хардыылаан (баараҕай киһи), сыбдыйан (куоска кутуйахха үөмэр), кэннин көрүнэн (албын - саһыл), илиини араас балаһыанньаҕа: ойоҕоско, үөһэ, өттүккэ, санныгар тэн, түөскэр, ойоҕоско ыҕа туттар («хорҕолдьун саллаат»), муусука тыаһынан хамсанар (саллаат курдук); араас тэтимнээтик – сөбүгэр соҕус, икки буолан, сиэттиһэн, (Ийэ оҕотунаан), олус бытааннык (кырдыаҕас оҕонньор), түргэнник (аҕалара оҕотун уһуйаантан ылаары ыксаабыт); араас хайысхаҕа – көнөтүк, ойоҕоһунан, кэннинэн (араак), эргийэ (уобуруччуну тула), эрийэ-буруйа (эрийэ-буруйа ыллыгынан, эттик быһынан); туһаайыыны уларытар- муннукка эргиллэр, турар эттиги эргийэр, бэриллиттэ хамаанданы истэн тохтоон, хайысхатын уларытар; “Аптаах турба” ханна этэринэн барар – түннүккэ, аанна уонна да атын сиргэ); иккилии буолан, сиэттиһэн, утарыта көрсөн, көхсүлэринэн туран; хараҕын симэн, хаптаҕай, кэтит суолунан, (“туох да көстүбэт, харана”); хаамыыны атын хамсаныылары кытта тэннэ онорор, араас малы туһанан: хаптаҕай суол,эрэһиинэ, канаат, сиргэ сытар дуоскалар - иннэри уонна сиртэн үрдэтиллибит, холбонон эбэтэр арыттаах туруоруллубут олоппостор, ыскамыайкалар “боробуостаан”, уо. д. а.

Сүүрүү. Чэпчэкиitik, тыаһа суох (“куобахчаан”, “чыычаахтар”; оҕо сүүрүүгэ кэмигэр тугу эрэ, кими эрэ үтүктэн: саһылы, массыынананы, ракетаны), ыстаналаан, бытарытан уонна киэнник хардыылаан, араас тэтиминэн уонна хайысханан, иккилии, үстүү буолан, уобуруччулаах, ыскааалкалаах, гимнастическай мастаах, хааччахтаах сиргэ, маллаах (мээчигинэн, уобуруччунан, массыынанан), бөлөбүнэн бэйэ-бэйэ кэнниттэн маллаах сүүрэр, ыһыллан, араас хамсаныылаах; оонньоотооччуттан куотар, куотааччыны экирэтэр, 10-20 м түргэнник сүүрэр, 30-40 сөк. тохтообокко сүүрэр.

Ыстаныы. Миэстэҕэ уонна иннигэр сыбарыйан, ойоҕоско, кэннигэр, үөһэ ыйаммыт эттиккэ, миэстэттэн уһуну ыстанар (30-50), 6-10 кэккэлэспит көнөлөрү нөнгүө, уобуруччуттан уобуруччуга, намыһах-хаптаҕай (5-7см) үрдүккэ ойон тахсар, иннигэр уонна эргийэ кылыар , ойон түһэр (10 – 15 см).

Ыттыы. Быа аннынан ааһар, дуганы (үрдүгэ 40 – 50 см), илиинэн сири таарыйбакка эрэ, уобуруччу иһинэн, 6 м. ыраахха көнөтүк сыыллар, араас мэйэй быһыһынан, сатыыр ньымаларынан 1.5 -2 м. үрдүктээх кирилизскэ тахсар уонна түһэр, иннэри ыскамыайкаҕа, муостаҕа сытар дуоска устун сыыллар.

Сыыллыы.

Сыылларыгар тобуктаан эттик тула,эттиктэр икки ардыларынан барар. Кэнники тобуктаан сыыллыы араас көрүнүн сатыыр: (ыскамыайка үрдүнэн тобуктаан, тоҕолохтоон, кэннинэн,төбөтүнэн мээчиги анһа,анһа уо.д.а.).

Сиргэ умса, ыскамыайкажа сытан илиитинэн тардыһан сыыллары сатыыр. 50 см.үрдүктээх быа, мэхэй аннынан муостаны илиитинэн таарыйбакка төнкөйөн, араастаан тахсар. 35-50см уобуруччу иһирэнааһар.

Бырабыы

Мээчиги араастаан төкүнүтэр (мээчик, чараас шар), кумахтаах мөһөөччүгү сиринэн күүскэ анһан төкүнүтэр (бэйэ-бэйэбэ, ыраахтан) уонна экирэтэн тийэн ылар, мээчиги сыыртан төкүнүтэн эттиги табар (1.5 – 2м.), 50 - 60 см кэтиттээх аанна 1 – 1.5 м ыраахтан төкүнүтэр, мээчиги сиргэ бырабар уонна сиргэ тэйбети хабар (2 - 3) төгүл,сиртэн элбэхтик тэйитэр, ыйыллыбыт ыраахха (2.5 – 5м), эттиги уна, ханас илиинэн бырабар, сытыары сыалы араас ньыманан санныгыттан, аллараттан (1.5 – 2м), ыраахтан туруору сыалы аллараттан икки илиинэн, түөстэн, үөһэттэн, кэтэбиттэн, ойоһоһуттан, атабын икки ардынан кэннигэр; мээчиги биир сиргэ эргитэр; мээчиги гимнастическай паалканан хааччахтамыт сиргэ төкүнүтэр; мээчиги истиэнэбэ бырабар уонна тэйбитин хабар, мээчиги бэйэ-бэйэбэ бырахсар, улахан киһи бырахпыт мээчигин хабар.

Сүрүн сайыннаар эрчиллиилэр

Эт-хаан эрчилииитин онорор, хамсаныылары хайдах онорорун бэйэтэ кэтээн көрөр, көнө буолары тутуһар .

Илиигэ уонна окумалга аналлаах эрчиллиилэр. Илиини өттүккэ тутар. Ойоһоскунан илиини өрө таһаарар уонна түһэрэр. Бастаан биир илиини онтон атыны өрө көтөбөр уонна тэнгэ түһэрэр. Иннигэр тутан туран эттиги биир илииттэн атын илиигэ, кэннигэр, төбө үрдүнэн көһөрөр. Бэйэ иннигэр ытыс охсор уонна кэннигэр кистиир. Илиини иннигэр уунар, ойоһоско, ытыһы үөһэ эргитэр, илии салбабын үөһэ-аллара түһэрэр, тарбабы хамсатар.

Атахха аналлаах эрчиллиилэр. Атах төбөтүгэр туар. Атабын төбөтүн иннигэр, кэннигэр, ойоһоһунан тутар. 2 – 3 кыратык чохчойууну тохтообокко онорор. Илиини иннигэр уунан эбэтэр тобуктан тутуһан, тобугу кууһан төбөнү төнкөтөн чохчойор. Хардары-таары атабы, тобугу токурутан көтөбөр; тобугу токурутан көтөбөн баран ытыс охсор. Олорон эрэ уллунабынан кумахтаах мөһөөччүгү тутар. Сиргэ сытар мас (паалка), суон быа, (диаметр 6 – 7см) үрдүнэн уллунах ортотунан кырыынан хаамар.

Курданартан үөһэ эрчиллиилэр. Бэйэ-бэйэбэ мээчиги төбө үрдүнэн бэрсэр (кэннигэр, иннигэр).

Туруулар, хамсааһыннар. Субуруһан туар, эргиири, кэккэлээн, бөлөбүнэн уонна кыра бөлөбүнэн (иитээчи көмөтүнэн, көмөтө суох уонна анал бэлиэлэринэн) онорор. Кэккэлээн турууга бэйэ миэстэтин булар, эргиллиилэри, туран эрэ эргийиини онорор.

Оҕо хамсанар көбүн уонна этин-сиинин сайыннаар, араас хамсаныылаах быраабылалаах оонньуулары дуоһуйа, астына оонньуур

Хамсаныылаах оонньуулар

“Хабах”, “Барабыайдар уонна массыына”, “Тыал уонна кун”, “Кунчээн уонна ардах”, “Куобахтар уонна бөрө”, “ Мээчиги экирэт”, «Дулбалаах сиринэн», «Ат сүүрдүүтэ», «Хардабаһы охторума».

2.6. Программаны олоххо киллэрии ньымалара, көрүннэрэ

Программа ис хоһооно иитэр –үөрэтэр үлэ оҕо сайдыытын бары хайысхаларынан, биэс үөрэхтээһин уобаластарынан сырдатылынна. Федеральнай үөрэх туһунан сокуонун 3 пуунугар, 13 ыстатыыйатыгар үөрэхтээһин сүрүн программаларын ис хоһоонун тутула муодульнай принципкэ олобуруон сөбө чуолкайдык ыйыллар.

Муодульнай принцип - үөрэхтээһин ис хоһоонун аттаран биир ситимнэ киллэрэн үөрэтии биир чэрчитин көрдөрөр, үлэ ис хоһооно түгэнинэн хас да дьайымалы ситимниир.

Муодульнай принцип идеятын аан бастаан 1973 сыллаахха оскуолаҕа киириэн иннинээҕи саастаах оҕолору үөрэхтээһин НЧИ академига Н.Н. Поддъяков киллэрбитэ. Кини этэринэн, оҕоҕо бэриллэр билии биир сүрүн киин тула ситимнэнэн бэриллэхтээх. А.И. Иванова муодулунаах үлэни чинчийиитигэр “көһнөрү билиини” биэрэртэн тэйэн, оонньууга эбэтэр, оҕо атын да дьайымалларын киллэрэн, бииргэ “оҕону кытта олоруу” диэн сүрүн санаанан салайтараан үлэлииргэ ынырар.

ФГҮӨС дьайымалынан үөрэтии сыһыаныгар олобурууларын, муодульнай бырайыактааһын аныгы үөрэх ирдэбилигэр сөп түбэхэр. Дьарык ис хоһоонноох үөрэтии технологиятын сатабыллаахтык туһаннаахха оҕо толкуйдуур, бэйэ-бэйэни кытта бодоруһар, бэйэтин сөпкө сыаналанаар буолар, айар дьоһура сайдар. Үгэс буолбут үөрэх систиэмэтигэр дьарыктаныылар бары үрүө-тараа ытыллар эбит буоллахтарына, муодул –дьайымаллары барытын биир ситимниир. Онон муодул сүрүн уратыта бары дьарыктары холбоон биир сомоҕолуур.

Муодул диэн дьүөрэлэхэр ис хоһооннох, ситимнээх түгэһнэрдээх, биир сыаллаах-соруктаах үөрэҕири тэрээһинин биир кэлим ситимэ буолар. Дьайымал ситимин сабаҕаланаар ситиһиилэрин иитээччи тургутан-чинчийэн оҕо сайдыытыгар салҕы суол-иис торумнаар (образовательный маршрут, образовательная траектория).

Оҕо эйгэтигэр, кини олоҕуттан, дьитээҕи үгэс ситимиттэн, сахаүгэһин сыллааҕы эргиириттэн тахсан муодулу наардыахха сп. Оҕо сайдыыта төрүт культура үгэстэригэр тирэҕирэн ийэ тылынан барыыта саханы саха дэтэр, сахалыы тыынныыр уонна Орто дойдуга саханы тирэхтээхтик олохтуур.

Муодул сүрүн сорууга – оҕону киһилии киһи быһыытынан иитиигэ, дьон-сэргэ эйгэтигэр кини киириитигэр, дьоннуун сиэрдээхтик алтыһытыгар туһайыллар. Оҕоҕо тирдүүлэр төрүт култуура ытык өйдөбүллэрэ саха норуотун дириҥ сэхэһин, философиятын ингэринэ сылдыаллар. Киһи уонна айылҕа быстыспат ситимэ, өбүгэни утумнааһын, киһиэхэ сиэрдээх сыһыан (“аччыктаабыты аһат, тонмуту ириэр”), үлэни өрө тутуу, дьин чаччыны, кырдьыгы тутуһуу уо.д.а ытык өйдөбүллэр муодулга суолдьут сулус буолаллар.

2.7.Төрөппүтү кытта үлэ

Ого тэрилтэтэ төрөппүтү кытта үлэни тэрийиитэ

Соруктар

О5о оло5ун аартыга хайдах са5аланара кини туох – ханнык ки5и буолара, инники дьыл5ата тороппуттэриттэн уонна иитээчилэриттэн тутулуктаах. Ол иһин о5о личность быһыытынан арыллан, сириэдийэн сайдарыгар хас биирдии уһуйаанга иитээчи, төрөппүт биир сомо5о, биир санаанан партнер быһыытынан улэлиллэрэ ирдэнэр.

Уһуйаан дьыэ кэргэни кытта улэтин сүрүн соруктара:

- Иитээчилэр уонна төрөппүттэр иитии араас боппуруостарыгар сыһыаннарын үөрэтии, о5ону сайыннарыы, үөрэтии араас көрүннэрин усулуобуйатын уһуйаанга уонна дьыэ кэргэннэ тэрийии.
- Оскуолаҕа киириэн ииннинээ5и саастаах о5олору иитиигэ дьыэ кэргэннэ уонна уопастыбаҕа көрсүллэр иитии кыһалҕаларын, кыаллыбат өрүттэрин ырытыы, сэлэргэһии, о5ону иитии бастын уоппутун кытта билсии.
- Иитии уонна үөрэтии билигнни кэмнэ то5оостоохсоруктарын уһуйаанга уонна дьыэ кэргэннэ чопчулааһын, торумнааһын.
- Төрөппүтү үөрэхтээһин - кини билиитин ханатыы, о5ону көрүүгэ наадалаах установкалары, сатабылы биэрии, дьыэ кэргэн сыһыанын тупсарыы, төрөппүт эбээһинэһин уопастыбаҕа, дьыэ кэргэннэ толоруу.
- Иитээчи-төрөппүт-о5о бииргэ алтыһан дьарыктанар усулуобуйатын тэрийии, төрөппүттэр ба5аларынан, дьо5урдарынан, кыахтарынан наардаан дьайымал араас көрүннэринэн тэрээһиннэ тардыы.

2.7. Төрөппүтү кытта бииргэ үлэлээһин

Төрөппүтү кытта ытыллар үлэни маннык хайысхаларга араарыахха сөп:

1 хайысха. О5ону иитиигэ - төрөппүт оруола

Бу хайысхаға ытыллар үлэ көрүнгэ:

- «Дьэ кэргэн туулгэтэ» диэн тереппут оскуолата. Ийэлэри, аҕалары түмэн, оҕону иитиигэ бэйэлэрин керүүлэрин, санааларын, опыттарын атастаар сыаллаах аабы, бэсидэ ытыты. («Дьэ кэргэцэ оҕо сынныалацын тэрийи», «Соҕотох оҕону иитиуратылара», «Кыыс оҕону иити уратылара», «Уол оҕону иити уратылара» уо.д.а)
- Төгүрүк остуоллар.
- Конференциялар.
- Аабылар.
- Семинар-практикумнар.

2 хайысха.Норуот педагогикататын ньымаларын туһаны

Бу хайысхаға ытыллар үлэ көрүнгэ:

- Сааскы Ньюкулун кунун бэлиэтээһин

Бу кун сизэр-туом оноро төрөппүттэр оҕолорун батыһыннаран айылҕаҕа тахсаллар. Арааһынай сахалыы аһы астанан, тото-хана аһаан баран, остуоруйалары истэллэр, өй күрэххэ ытыллар. Манна таабырын таайсыта, өс хоһоонун ырытыы, остуоруйаны билии киирэр. Ол кэннэ сахалыы сууруулээх-кэтуулээх оонньуулары оонньуулар. Манна ким быһыа, сымсата, түргэнэ, куустээх, кыайыга дьулуурдааҕа кэмигэр бэлиэтэнэр.

- Сайылыкка көбүү сизэр-туома.
- Ыһыах.

3 хайысха. Айылҕалыын алтыһы

Бу хайысхаға ытыллар үлэ көрүнгэ:

- Айылҕаҕа сынныалан,араас походтары тэрийи: «Көмүс куьуну уруйдуубут», «Сандал сааһы көрсөбүт», «Самаан сайын барахсан».
- Оту-мааһы, айылҕа араас кэстуулэрин уөрэтии.
- «Айылҕаҕа аҕабынаан» хаартыска күрэххэ.

4 хайысха.Үлэ киһини киэргэтэр

Бу хайысхаға ытыллар үлэ көрүнгэ:

- Оҕону кыра эрдэбиттэн батыһыннара сылдьан такайы.
- Субботниктар. Күһүн, саас уһууаан олбуорун ыраастааһынга оҕолор төрөппүттэринэн кыттыыны ылаллар.Оскуолаҕа киирээчилэр оҕолор мас олордоллор.
- Үлэ десана.

- Акциялар.

5 хайысха. Дьиз кэргэн сынньалангын тэрийи

Бу хайысхаҕа ытыллар үлэ көрүгнэрэ:

- спортивнай курэхтэр. Салаасканан күрэхтэһии, хайыһарынан куоталаһыы, «Биьиги – спортивнай дьиз кэргэн», сахалыы остуол ооньууларыгар курэх.
- араас аралдьытыылар: «Ийэм, аҕам, мин – дьоллоох дьиз кэргэн», “Өбүгэлэр оонньуулар”, «Остуоруйа дойдутугар айан».

6 хайысха. Уол оҕону итиигэ - аҕа оруола, тус бэйэтин холобура

Бу хайысхаҕа ытыллар үлэ көрүгнэрэ:

- «Булт абылана» уол оҕону кыра саабыттан булт абыланар сыьыарыы, уерэтии.
- «Байанай» курэх.
- «Бэргэн ытааччы».
- «Аар тайҕа» викторина.
- “Аҕа күрэҕэ».
- “Уол аҕатынаан” курэх.
- Аҕалар бэйэлэрин дьобурдарынан, талааннарынан, интэриэстэринэн араас куруһуоктары тэрийиилэрэ.

7 хайысха. Доруобуйаларынан хааччахтаах оҕолору, кинилэр тереппуттэрин кытта үлэ

Бу хайысхаҕа ытыллар үлэ көрүгнэрэ:

- Консультациялар.
- Бэсиэдэлэр.
- Трениннар.
- Аралдьытыылар.
- Дьиз кэргэн кулууба, гостинайа.

8 хайысха. Тэрилтэнэн хабыллыбат оҕолору уонна кинилэр тереппуттэрин кытта үлэ

Бу хайысхаҕа ытыллар үлэ көрүгнэрэ:

- Консультациялар.
- Бэсиэдэлэр.
- Оҕо кылгас кэмнэ кэлэр бөлөҕө.
- Конференциялар.

- Трениннар.
- Мастер-класстар.

Иитээччи-төрөппүт-оҕо бииргэ алтыһар дьайымалларын керуннэрэ

- **Дьиэ кэргэн айар студията** - уруһуйдүт, үнкүүһүт, артыыс уһуйааччыларын арыалларынан иитиллээччилэр дьиэ кэргэттэрин бииргэ сомоҕолуур айар мастерскойдар көрүннэрэ. Студияҕа уһуйааччы, оҕо уонна төрөппүт айар холбоһуктара араас көрүннээх буолуон сөп: бииргэ анаан бэлэмнэммит тэрээһиннэр, төрөппүттэргэ уруһуй, ойуулааһын, илиинэн оноруу (төрөппүт баҕатынан) маастар – кылаастара; айар үлэлээхтэри, художниктары, уус-уран маастардары кытта көрсүһүүлэр; музейдарга, айар быыстапкаларга сылдыбы.

- **Дьиэ кэргэн бырааһынньыктара.** Дойду бэлиэ күннэригэр анаммыт үгэскэ кубулуйбут оҕо бырааһынньыктара. Уһуйаанга төрөппүт уонна оҕо бииргэ алтыһан бырааһынньыктары атаараллара – бу ураты түгэн. Ол курдук ураты күннэринэн – Ийэ күнэ, Аҕа күнэ, Саҥа дьыл, Кыайыы күнэ, Аан дойдутааҕы дьиэ кэргэн күнэ (ыам ыйын 15 күнэ), Россия дьиэ кэргэнин, таптал уонна эрэллээх буолуу күнэ (бэс ыйын 8 күнэ) буолаллар. Манньык бырааһынньыктарга 3 сааһыгар дылы саастаах кыра оҕолорго төрөппүттэрэ аттыгар бааллара ордук суолталаах.

- **Дьиэ кэргэн театра.** Биллэринэн, оскуола иннинээҕи саастаах оҕолору театральнай эйгэҕэ иитиигэ дьиэ кэргэн опытын туһамматтар этэ. Төрөппүт оҕотун кытта дьиэ кэргэн театра сайдарыгар тэннэ кыттыыта саҥа саҕахтары арыйар. Уһуйаанга дьиэ кэргэн театра сайдарыгар уһуйааччылар (иитээччи, музыкальнай салайааччы уонна уһуйаан театральнай студиятын салайааччыта) көмөлөрүнэн буолбакка культура үлэһиттэрин (режиссер, театр артыыстара) көмөтүнэн сайдыан сөп.

- **Дьиэ кэргэн абонемена.** Дьиэ кэргэн урамньыны кытта билсэригэр, уһуйаан уонна кини социальной партнердара – култуура уонна ускуустуба тэрилтэлэрэ эрдэттэн онорбут программаларынан тэриллибит өрөбүл күннээҕи ускуустубаны кытта көрсүһүүлэрэ буолаллар. Программалар ситимнээх, ускуустуба ханнык эмит көрүнэр анаммыт да буолуохтарын сөп. Холобур, “Муусука, дорообо!”, “Дьикти, кэрэ театр”, “Уруһуйдукка ыалдьыттыбыт”, “Музей уонна театр”, “Библиотекаҕа дьиэ кэргэнинэн ыадыттааһын” уо.д.а.

- **Дьиэ кэргэнинэн ассамблейата.** Дьиэ кэргэнинэн ассамблейата – үөрэх тэрилтэтин иитиллээччилэрин дьиэ кэргэттэрин уонна уһуйааччылары бэйэ бэйэлэрин кытта ыкса холбуур көрүнүнэн араас бииргэ дьарыктарынан (уус-уран таһаарыылаах, коммуникативнай, бырайыактыыр-чинчийэр о.д.а) оҕо да, улахан да киһи үлүһүйүүлэрэ буолар. Дьиэ кэргэнинэн ассамблейатын тэрийээччилэринэн соҕотох уһуйаан эбэтэр хас да тэрилтэ: үөрэх комитетта, хаһыат редакцията, үрдүк үөрэх тэрилтэтэ, музей, оҕо музыкальнай оскуолата о.д.а буолуохтарын сөп.

- **Бырайыагы оноруу.** Бырайыактар, бииргэ үлэлиир форма быһыытынан ордук суолталанан иһэллэр. Кинилэр улахан дьон оҕо саадтарыгар салайар оруолларын, тэннэ үлэлээһин сыһыаннара сайдыытын уларыталлар, биир хамаанда буолан үлэлиир үөрэнэллэригэр,

коллектив биир өйдөөх-санаалаах буолар өрүттэрин баһылыырга; оҕо баҕа санаатыгар тирэнэн бырайыак хайдах оноһууларыгар; бииргэ үлэлиир дьонугар, иитиллээччилэригэр, төрөппүттэргэ, бэйэтигэр үтүөтүк, аһаҕастык сыһыаннаһарга; бырайыак туоларын туһугар иитээччилэр, оҕолор, төрөппүттэр күүстэрин сомоҕолуурга көмөлөһөллөр.

Иитээччилэр, оҕолор, төрөппүттэр сыһыаннарын тупсарарга, эппиэтинэстээх, көхтөөх буолуу сайдыытыгар анаммыт ханнык баҕарар этии, холобура, оскуолаҕа киириэн иннинээҕи саастаах оҕолорго аналлаах дьыэ кэргэн лаабырдарын тэрийии, детсадка Дьыэ кэргэн күнүн бэлиэтээһин, иитэр төрөппүттэр интернет-түмсүүлэрин тэрийии, уо.д.а. бырайыак идеялара буолуохтарын сөп.

- **Дьыэ кэргэн халандаара.** Төрөппүттэр бэйэлэрин үлэлэрин былаанныылыларыгар уонна оҕону кытта бииргэ алтыһыыга көмөлөһөр дьыэ кэргэн халандаарыттан бырайыактар сэргэх идийэлэрэ үөскүөхтэрин сөп.

Дьыэ кэргэн халандаара икки бэйэ-бэйэлэрин кытта ситимнээх уонна иккиэн бэйэ-бэйэлэрин кытта алтыһар чаастартан туруон сөп.

Бастакыта – уларыыбат, детсад иитиллээччилэрин бары дьыэ кэргэннэригэр туһаайар, иккиһэ – араас варианныах (уларыыар), хас биирдии дьыэ кэргэн бэйэтин баҕа санаатыгар уонна үгэстэригэр олобуран бырайыактанар.

Иитээччилэр оҕо саадыгар иитэр-үөрэтэр үлэлэригэр олобуран оноһуллубут халандаар уларыыбат чааһыгар манньктары киллэриэххэ сөп:

дьыл кэмин туһунан, дьыл кэминэн норуот бырааһынньыктарын уонна дьыэ кэргэннэ оҕолор саастарыттан тутулуктаах хайдах ытарга сүбэлэр;

Аан дойду, Россия, республика, куорат, улуус бырааһынньыктара уонна оҕолор саастарыттан тутулуктаах хайдах ытарга сүбэлэр;

дьыэ кэргэн иһигэр бэлиэтэнэр идэлээх бырааһынньыктар, идэлэр тустарынан оҕолору кытта кэпсэтиилэри тэрийии;

оҕолор дьыэ кэргэннэригэр аналлаах тэрээһиннэр (сүбэлэр, кулууп мунньахтара уо.д.а.); театрдар репертуардара уонна дьыэ кэргэннэ ол күнү хайдах бэлиэтииргэ сүбэлэр;

куорат музейдара, быыстапкалар, Музей күнүн ытарга сүбэлэр;

концерттар, оҕону кытта кэнсиэргэ хайдах сылдыы туһунан;

иитии туһунан бэргэн этиилэр;

дьыэ кэргэн иһигэр араас үлэни тэрийэргэ сүбэлэр – кинигэ аабыыта, дьыэ кэргэнинэн айылбаҕа сылдыы, музейдарга, быыстапкаларга, кэрэ бэлиэ сирдэргэ (улуус, куорта, бөһүөлэк историятын уонн культуратын үөрэтии-билии) экскурсия, уус-уран үлэ, уо.д.а.;

Халандаар дьыэ кэргэн былаанныыр уларыыбат чааһыгар дьыэ кэргэн дьонун, аймахтарын, доҕотторун, ол иһигэр оҕо табаарыстарын төрөөбүт күннэрин киллэриэххэ сөп.

3. ТЭРЭЭҢИИ ТҮҢҮМЭҔЭ

3.1. Оскуола иннинээҕи үөрэхтээһин Программатын толорууга ирдэбиллэр

- 1) Улахан киһи оҕону дьоһун киһи быһыытынан көрүүтэ; оҕо бэйэтин кыабын билиниитин, бэйэтигэр эр санаалаах буолуутун улахан киһи ситиһиитэ
- 2) Оҕону иитиигэ-сайыннарыыга кини тус уратытынан, кыабынан улахан киһи салайтарыыта (оҕо сайдыытын баттыыр да, күүркэтэр да сатаммат)
- 3) Улахан киһи оҕолуун хардарыта дьайсыытыгар оҕо олоҕун эйгэтин көрүүтэ, дьайымалга оҕо баҕатынан уонна кыабынан сирдэтиитэ
- 4) Оҕолор бэйэлэрин ыкка ардыларыгар хардарыта дьайсыыларын улахан киһи хааччыйыта, сылаас, сайаҕас сыһыаны олохтооһуна
- 5) Оҕо дьайымалын бары көрүнэр кини көхтөөх, быһаарыылаах буолуутун улахан киһи тэрийиитэ
- 6) Оҕооҕолордуун кыттыһан дьайымалын тэрийиитигэр, алтыһыытыгар оҕо бэйэтэ быһааран тэрилин таларын, бэйэтэ билэринэн дьаһанарын, сатыырынан дьайарын, бэйэтэ тардыһар оҕолоругар кыттыһарын хааччыйыы
- 7) Улахан киһи оҕо кутун-сүрүн баттыыра, уйулҕатыныһара, оҕоҕо илиитин тиэрдэрэ кытаанахтык бобуулар, оннук тугэн табыстабына сэмэҕэ тардыллар.

3.2. Сайыннаар эйгэни тэрийии

Сайыннаар эйгэни тэрийии уорэх тэрилтэтигэр стандартка уонна санитарнай-эпидемиологическай ирдэбилгэ сөп түбэһиэхтээх (Нуормалыыр уонна нуормалыыр ньыма докумуоннарын испииһэгэр 3.9 баска көр).

Сайыннаар эйгэни тэрийиини олоххо киллэриигэ Програма кытаанах ирдэбиллэри туруорбат. Ого тэрилтэтэ Программатын сыалыгар, сорукутарыгар олоҕуран сайыннаар эйгэни тэрийиини бырайыактыан сөп. Сайыннаар эйгэни тэрийии уорэхтээһин тэрилтэтин улэлиир хайысхатынан, оҕо сайдыытынан, сааһынан, илдьэ сылдьар омугун култууратынан уратылаах буолар. Ол курдук оҕо тэрилтэлэлигэр хайдах эйгэтэ тэриллибиттээн тэрилтэ укулаатын, иитэр-сайыннаар улэтин ситимин, оҕону иитэр култууратын быһаарыахха сөп.

Сайыннаар эйгэни тэрийии - үөрэх эйгэтин сорҕото буолар, анал ирдэбилгэ олоҕуран тэриллибит сирдээх (програма олоххо киирэригэр ананан тэриллибит дьыэтэ уонна тус анал сирдэрэ), араас матырыйааллаах, туттар тэриллээх, электроннай үөрэх ресурсалардаах (ол иһигэр сайыннаар компьютернай оонньуулар), оскуола иннинээҕи оҕону үөрэтэр уонна иитэр ньымалардаах, оҕо доруобуйатын көмүскүүр уонна харыстыыр, туох уратылаабын учуоттуур уонна итэҕэстэрин көннөрөр сайыннаар кыахтаах.

Стандартка олоҕуран сайыннаар эйгэни тэрийиигэ араас вариант (эгэлгэ) баар буолуон сөп, өскөтүн үөрэх сүрүн программатын сыалын соруугун, сааһынан уоннар гендернай уратытын олоххо киллэриигэ учуоттаахха.

Сайыннаар эйгэни тэрийии стандартыгар олоҕуран ого тэрилтэтэ манныгы хааччыйар уонна мэктиэлиир:

- оҕо эт-сиинин уонна уйулҕатын туругун көмүскүүр уонна харыстыыр, ис турук иэйиитэ этэннэ буоларын, ол иһигэр иһитиннэрэр-көрдөрөр эйгэ уратытын уонна ситим эйгэтигэр куттал суох буолуутун учуоттуур, киһи киһиэхэ ытыктабыллаахтык, киэннээхтик

сыһыаннаһарын иңэрии, киһиэхэ үчүгэй өрүтүн уонна ытыктабыл бэлиэтин көрдөрөрүү, оҕо ис санаатын уонна наадыһытын, бэйэтин үчүгэй өттүнэн сыаналанарынүөскэтии уонна өйөөһүн, бэйэ кыаһар уонна сатабылыгар эрэли, ол иһигэр кэллэктиип үлэтигэр оҕо бэйэ бэйэни кытта алтыһарын иңэрии

3.3. Оҕо күннээҕи тутулуга

3-4 саастаах оҕо күннээҕи

Бириэмэтэ	Ис хобооно
-----------	------------

08.00-08.45	«Аламай күнү айхаллы,үөрэ-көтө көрсүөххэ» «Сэргэстэһэ олорон- сэхэргэһэ түһүөххэ!» “Эти-хааны эрчийиэх, Эрчимнээхтик хамсаныах” –хамсаныылар, эрчиллиилэр, сүүрүү-көтүү.
08.45-9.15	«Минньигэстик аһаахха-доруобай буолуохха!»-сарсыардааны аһылыкка бэлэмнэнии, аһааһын.
09.15-09.30	“Тула түмсэн, оонньоу сылдьан-сайдыабын!”- сайыннарыылаах оонньоу эгэлгэлэрэ. “Сорудахтаах оонньоулар- толкуйдатар аналлаахтар”.
09.30-10.30	“Билим кэмэ”арааһы билэбит, билиибитин ханатыах.“Сынньана түһүөххэ-оонньоон ылыахха”оонньоу тохтобул.
10.30-11.00	“Оҕо сааһым аргыстара-оонньоурдарым барахсаттар”. Оҕо баҕатынан көнүллүк дуоһуйа оонньоохуна. Сарсыардаангы сэмсэ аһылык.
11.00-11.30	“Сибихэй салгынна дьаарбайыах, айылҕалыын алтыһыах”- айылҕа көстүүлэрин кэтээн көрүү-чинчийи, бэлиэтээһиннэр, дуоһуйа оонньоохуннар.
11.30-12.00	«Тылчаан эрчиллиилэрэ» өйү-санааны уһугуннара айымньылаах, имигэс тарбахчааннар оонньоуулар; оҕо интэриэстэринэн туоналарга дьайымаллар. “Чэнчистик тутуом -доруобай буолуом”-бэйэни суунарга хараныы.
12.00-10.30	«Минньигэстикаһаахха» эбиэккэбэлэмнэнии,тотоойутук аһааһын, асчыттарга махтаныы!Аһааһын культуурата.
12.30-03.00	«Мин бэйэм!»-таһапытын бэринэбит, ороммутун онгостон , сынньанан нуктаан ылабыт!
03.00-04.00	Эти - сиини уһугуннарыах, чэбдигирэ түһүөх- чэбдигириилэр, хамсаныылаах оонньоуулар.
04.00-04.30	Биирдиилээн оҕону кытта алтыһыы, сэхэргэһи, дьарыктар. Интэриэстэринэн тарҕаһан, көнүл оонньоуулар, оҕо баҕатынан дьайымаллара.
04.30-05.00	“Минньигэстик аһаахха, күүстээх-уохтаах буолуохха!” Түөртүүргү аһылык культуурата.
05.00-05.30	“Добордуу буолуохха, айа-гута оонньоохха” көрдөөх, көхтөөх, оҕо баҕатынан, сөбүлүүр оонньоурдарынан аралдьыйыта..
05.30-06.15	“Сибихэй салгынна дьаарбайыах, айылҕалыын алтыһыах” ”- айылҕа көстүүлэрин кэтээн көрүү-чинчийи, бэлиэтээһиннэр, дуоһуйа оонньоохуннар.
06.15-07.00	«Остуол тула олоруохха, толкуйдуохха оонньоохха» мындыр өй, толкуй остуол тула олорон араас оонньоуулар эгэлгэлэрэ... Бэйэ илиинэн айар дьайымаллар эйгэлэрэ.
07.00-07.30	«Алаһа дьибэртийиэххэ, ааспыт күнү ахтыахха»-оҕолору атаарыы, элбэх сонун кэһиилээх, дьибэ тийи.

Кыра бөлөх оболорун испизнэгэ

Иитээчилэр: Федорова Кюнняя Михайловна, Семенова Надежда Семеновна

Иитээччи көмөлөһөөччүлэрэ: Иванова Агния Ильинична, Буслаева Олеся Руслановна

1. Андреев Семен
2. Андреев Павел
3. Васильева Леотина
4. Егорова Валерия

5. Васильев Платон
6. Егорова Кэрэчээнэ
7. Иванов Эльдар
8. Иванов Ариан
9. Ксенофонтова Айыына
10. Лукачевский Святослав
11. Лукачевский Ярослав
12. Макарова Ева
13. Находкина Юлиана
14. Ноговицын Костя
15. Никитин Альберт
16. Николаев Стасик
17. Софронова Дарина
18. Обоева Милана
19. Округина Софья
20. Попова Ева
21. Петров Дамир
22. Солдаткин Сарыал
23. Табунанова Арианна
24. Тихонов Вася
25. Хатылыков Харысхан

Оџо күннээџи олоџун хаамыџта

Кыра бөлөх

	Сарсыарда	Кэмэ-чааһа	Киэһэ	Кэмэ-чааһа
Пон	АанАлахчын Ырыа Уцкуу	09.20-09.35	Уруьуй/ лего	15.45-16.00
Вт	Тыл сайдыџта	09.20-09.35 09.45-10.00	Мэьийии/физкультура /Логопед (инд улэ)	15.45-16.00
Ср	Математика Лего	09.20-09.35	Уус уран айымньыны Ырыа (занятие) Уцкуу	15.45-16.00
Чт	Тулалыыр эйгэ Физкультура Тыл оонньуута	09.20-09.35	Аттарыы Констуирование Психолог	15.45-16.00
Пт	Харысхал	09.20-09.35	Урамньы	15.45-16.00

Методический төрүттэр

Билиитин- керуутун сайыннары

1. Аммосова Т.П, Оскуола иннинээ5и саастаах оҥолорго математика.- Дьокуускай; Бичик, 1995.
2. Бондаренко Т.М. Комплексные занятия во II младшей группе детского сада. Практическое пособие для воспитателей и методистов ДОУ – Воронеж: изд-во Учитель, 2004.
3. Васильева М.А., Гербова М.А, Комарова Т.С, Комплексное планирование (вторая младшая группа). М.: Мозаика- Синтез, 2011.
4. Зайцев В.В. Математика для детей дошкольного возраста – М.: Гуманит. Изд. Центр ВЛАДОС.
5. Колесникова Е.В. Математика для дошкольников 3-4 лет. Сценарии занятий по развитию математических представлений – М.: ТЦ Сфера, 2002.
6. Помараева И.А., Позина В.А, Формирование элементарных математических представлений. - М.: МОЗАИКА- СИНТЕЗ, 2016 стр17
7. Янушко Е.А. Сенсорное развитие детей раннего возраста (1-3 года). Методическое пособие для воспитателей и родителей – М.: Мозаика – Синтез, 2009.
8. Материалы московского конкурса «Первые шаги» (модель воспитания детей раннего возраста) 2001-2002г. М.: ЛИНКА – ПРЕСС, 2002.
9. Материалы московского конкурса «Первые шаги» (модель воспитания детей раннего возраста) 2001-2002г. М.: ЛИНКА – ПРЕСС, 2002.
10. Колесникова Е.В. Математика для дошкольников 3-4 лет. Сценарии занятий по развитию математических представлений – М.: ТЦ Сфера, 2002.

11. О5о кэрэни ейдуур дьо5урун сайыннары

1. Гогберидзе А.Г., Деркунская В.А. Детство с музыкой: современные педагогические технологии музыкального воспитания и развития детей раннего и дошкольного возраста. – СПб.: Детство – ПРЕСС, 2009.
2. Музыкальное воспитание младших дошкольников. Пособие для музыкального руководителя. Дзержинская 1985.

3. Михайлова М.А. Праздники в детском саду. Сценарии, игры, аттракционы., - Ярославль: «Академия развития», 1998.
4. Радынова О.П. Авторская программа и методические рекомендации музыкальные шедевры. Издательство Гном Москва, 2000.
5. Орлова Т.П., С.И. Бекина Учителе детей петь (песни и упражнения для развития голоса у детей 3-5). Пособие для воспитателя и музыкального руководителя. Москва Просвещение 2000.
6. Курочкина Н. А. Знакомим с жанровой живописью: наглядно-дидактическое пособие. — СПб.: ДЕТСТВО-ПРЕСС, 2010.
7. Курочкина Н. А. Знакомим со сказочно-былинной живописью: наглядно- дидактическое пособие. — СПб.: ДЕТСТВО-ПРЕСС, 2010.
8. Курочкина Н. А. Знакомим дошкольников с натюрмортом. Наглядно- дидактическое пособие. — СПб.: ДЕТСТВО-ПРЕСС, 2013.
9. Курочкина Н. А. Знакомим дошкольников с пейзажной живописью. Наглядно- дидактическое пособие. — СПб.: ДЕТСТВО-ПРЕСС, 2008.
10. Курочкина Н. А. Знакомим дошкольников с портретной живописью. Наглядно- дидактическое пособие. — СПб.: ДЕТСТВО-ПРЕСС, 2013.

Ођо ийэ тылын сайыннары

1. Аммосова В.В. Ођо саңатын сайыннары. - Дьокуускай: Осфет, - 2006.
2. Афанасьева Л.А., ноп- паа! - Дьокуускай, - 1994.
3. Аптаах холбуйачаан: Хоһооннор, остуоруйалар, кэпсээннэр, таабырыннар/ хом. Оң. Кирова Г.А. - Дьокуускай: Бичик, - 1999.
4. Бортникова Е. Чудо- обучаика (составляем рассказ по серии картинок) , для детей 4-5 лет, 2013.
5. Васильева К.И. , Алексеева А. П., Кэнчээри: обо саадын иитээччилэригэр, төрөппүттэргэ уонна пед училище үерэнээччилэригэр: хоһооноор, кэпсээннэр, сценарийдар, ырыалар / К. И. Васильева, А.П. Алексеева; - Дьокуускай: Бичик, 2013.
6. Гербова В.В. Занятия В.В. Занятия по развитию речи во второй младшей группе детского сада: Кн для воспитателя дет сада. М.; Просвещение. 1989.
7. Гербова В.В. Максаков А.И. Занятия по развитию речи в первой младшей группе детского сада: М.; Просвещение. 1986.
8. Каратаев И. И. Ођону чуолкайдык саңарарга үерэтии уонна грамотађа бэлэмнээһин.- Дьокуускай; Бичик, 1993.

9. Максаков А.И. Правильно ли говорит ваш ребенок. Кн. для воспитателя дет. сада.- М.; Просвещение, 1988.
10. Слепцова А. Ким буолуохха.; Бичик, 2004.
11. Саввина М.Н. Тулалыыр эйгэни билиһиннэри уонна оҕо тылын сайыннарыы. Дьокуускай, 1992.
12. Цвынтарный В., Играем, слушаем. Подражаем, звуки получаем.- СПб.; Изд «Лань», 1998.

Киһи-аймах эйгэтигэр киирэн, оҕо сайдыыта, дьоннуун алтыһыта, бодорууу

1. Аммосова В.В. Оҕо бодорууа үөрэниитэ. - Дьокуускай: Бичик, - 1995.
2. Деркунская В. А., Харчевникова А. Н. Педагогическое сопровождение сюжетно- ролевых игр детей 4—5 лет. — М.: Центр Педагогического образования, 2012.
3. Виноградова Н. Ф., Козлова с.А., Наша Родина: Пособие для воспитателя дет.сада. – М.: Просвещение, 1984.
4. Ефимова Д.Г. Киһи киһитэ оҕо, төрөппүккэ аналлаах кинигэ – альбом. Дьокуускай: «Дани Алмаас», 2007.
5. Нищева Н. В. Все работы хороши. Альбом. — СПб.: ДЕТСТВО-ПРЕСС, 2010.
6. Нищева Н. В. Мама всякие нужны. Детям о профессиях: наглядно- дидактическое пособие. — СПб.: ДЕТСТВО-ПРЕСС, 2010.
7. Саввина П.И. , Ючюгьева Е.П., Ядрихинская Е. Н. Төрөөбүт дойдум туохтан саҕаланар? : Оскола иннинээҕи саастаах оҕолорго/ Дьокуускай. Бичик, 2005.
8. Бабаева Т. И., Римашевская Л. С. Как развивать сотрудничество и взаимоотношения дошкольников в детском саду. Игровые ситуации, игры, этюды. — СПб.: ДЕТСТВО-ПРЕСС, 2012.
9. Федоров И.Г., Васильев П.К. өбүгэбит олоҕо дьаһаҕа: ойуулаах тылдьыт, Уклад жизни народа саха: иллюстрированный словарь. Дьокуускай: Бичик, - 2012.

Оҕо этэ-сиинин сайыннарыы

1. Стандарты индивидуальной оценки физического развития детей в возрасте от рождения до семи лет РС (Я): методические указания / сост Захарова Н.М.
2. Федоров А.С. Саха төрүт оонньуулара. Дьокуускай: Бичик, - 2011

Көрдөргө дидактической картаның уюм оюнулар, оюнулар.

Демонстрационный материал для педагогов и родителей. - авторы: Станислав Вохринцев, Светлана Вохринцева; изд « Страна фантазий», 2009 .

1. Времена года: «Весна», «Лето», «Осень», «Зима»
2. Спорт: «Летние виды спорта», «Зимние виды спорта»
3. Наш дом: «Мебель», «Игрушки», «Посуда», «Обувь», «Живой уголок», «Комнатные растения»
4. Москва - Столица России: «Москва».
5. Виды насекомых: «Насекомые- 1», «Насекомые- 2».
6. Животные: «Домашние животные», «Дикие животные».
7. Растительный мир: «Деревья и листья», «Комнатные растения», «Садовые цветы», «Съедобные грибы».
8. Безопасность: «Пожарная безопасность», «Дорожная безопасность».
9. Виды птиц: «Птицы», «Домашние птицы», «Перелетные птицы».
10. «Музыкальные инструменты».
11. Транспорт: «Виды транспорта»
12. Деревня: «Деревня».
13. Армия России « Военно -воздушные силы», «Военно- морской флот», «Сухопутные войска».
14. Серия «Учебные пособия для дошкольников», Ростов на Дону; Издательский дом «Проф- Пресс, 2007. «Герои русских сказок»
15. «Герои зарубежных сказок».
16. «Домашние животные».
17. «Дикие животные».

18. «Животные Северной Америки».
19. «Животные Австралии».
20. «Животные Арктики и Антарктики»
21. «Цветы».
22. «Одежда»
23. «Земноводные и пресмыкающиеся»
24. «Транспорт»
25. «Обитатели морей и океанов»
26. Игра «Кукольный театр» Русские народные сказки, изготовитель «Русский стиль Подмосковья», 2008.
27. Кто где живет? Игра / Методическое сопровождение разработано В. П. Матвеевым, А. В. Евстратовой. — СПб.: Оксва, 2007—2011.
28. Пальчиковая игра «Домашние животные»
29. Дидектическая игра «Крупная мозайка»
30. ЛЕГО дупло
31. Мелкие строительные конструкторы
32. Крупные строительные конструкторы
33. Модульные крупные фигуры
34. Массажная дорожка
35. Домик для уединения

Литература

Федеральный закон от 29.12.2012 № 273-ФЗ «Об образовании в Российской Федерации» (редакция от 25.12.2018.) (с изменениями и дополнениями, вступившими в силу).

ФГОС дошкольного образования (утвержден приказом Министерства образования и науки Российской Федерации от 17 октября 2013 г. № 1155).

Методические рекомендации по использованию примерной основной образовательной программы дошкольного образования при разработке образовательной программы дошкольного образования в образовательной организации.- М. : ФИРО, 2016. Режим доступа: http://www.firo.ru/wp-content/uploads/2014/02/OOP_fin_02-09-2015.pdf

Методические рекомендации по работе с примерной основной образовательной программой дошкольного образования и Федеральным государственным образовательным стандартом дошкольного образования.- М. : ФИРО, 2016. [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.firo.ru/wp-content/uploads/2014/02/Metod_rec_POOP-FGOS-DO.pdf

Примерная основная образовательная программа дошкольного образования [Электронный ресурс] Режим доступа: http://www.firo.ru/wp-content/uploads/2014/02/POOP_DO.pdf

1. Антонова, Р.Я. Воспитание детей : идеи и опыт народной педагогики /Р.Я. Антонова.- Якутск: ЧИФ «Ситим», 1995. - 56 с.
2. Арсенина, Е.Н. Музыкальные занятия. Старшая группа. ФГОС ДО / Е.Н. Арсенина. - Изд. 2-е испр.- Волгоград: Учитель, 2018.- 348 с.
3. Васильева, К.И. Төрөөбүт төрүт тылга уһуйуу: хомуурунньук /К.И. Васильева.- Дьокуускай, 1997.
4. Выготский, Л.С. Психология развития как феномен культуры: избранные психологические труды / Л.С. Выготский.- М. : Институт практической психологии; - Воронеж: НПО «Модэк», 1996.- 512 с.
5. Детский сад — Дом радости. Примерная образовательная программа дошкольного образования инновационного, целостного, комплексного, интегративного и компетентностного подхода к образованию, развитию и саморазвитию дошкольника как неповторимой индивидуальности / Н.М. Крылова. — 3-е изд., перераб. и доп. в соответствии ФГОС ДО.- М. : ТЦ Сфера, 2015. — 252 с.
6. Дьяконова, Ю.Н. Якутская сказка: (Русско-якутские взаимосвязи) / Ю.Н. Дьяконова.- Л. : Наука, 1990.- 183 с.

7. Зацепина, М.Б. Музыкальное воспитание в детском саду: Программа и методические рекомендации /М.Б. Зацепина.- М. : Мозаика–синтез, 2006.- 120 с.
8. Зацепина, М.Б. Музыкальное воспитание в детском саду; Младшая группа 3-4 года /М.Б. Зацепина, Г.Е. Жукова.- М. : Мозаика–синтез, 2016.- 160 с.
9. Каратаев, И.И. Оҕону чуолкайдык сангарарга үөрэтии уонна грамотаҕа үөрэнэргэ бэлэмнээһин: Детсад иитээччитигэр көмө /И.И. Каратаев. – 2-с тахс. – Дьокуускай: Кинигэ кыһата “Бичик”. 1993. – 144 с.
10. Кононова, Н.Г. Обучение дошкольников игре на детских музыкальных инструментах: Кн. для воспитателя и муз. руководителя дет. сада: из опыта работы /Н.Г. Кононова.- М. : Просвещение, 1990.- 159 с.
11. Майер, А.А. Образовательная программа дошкольного образования: технология проектирования на основе требований ФГОС /Под ред. А.А. Майера, А.М. Соломатина, Р.Г. Чураковой.– М. : Академкнига/Учебник, 2014.- 128 с.
12. Михайлова, М.А. Развитие музыкальных способностей детей /М.А. Михайлова.- Ярославль: Академия развития, 1997.- 240 с.
13. Николаева, М.В. Айылгы арыллыыта: (оҕону олонхоҕо уһуйуу) / М.В.Николаева; Науч. ред. В.В. Илларионов). – Дьокуускай, 2004. – 64 с.
14. Оҕо санатын сайыннарыы теорията уонна методиката: Үөрэтэр методическай пособие /Үөрэхтээһини сайыннарар киин ин-та. Дистанцион. Үөрэтии киинэ; СГУ. Пед. ин-т; Хомуйан онордо М.Н. Саввина. – Дьокуускай, 2001. – 92 с.
15. Оҕо билии-көрүү эйгэтигэр / Саха Респ.Үөрэҕин м-вота; Хомуйан онордулар: С.С. Ю, А.С. Николаева, Т.И. Николаева; Эппиэтээх ред. Л.В. Попова.- Дьокуускай : СМИК-Мастер. Полиграфия, 2001. – 114 с.
16. Оҕо кэрэ эйгэтигэр /Саха Респ.үөрэҕин м-вота; Хомуйан онордулар: А.В. Мохначевская, С.С. Ю; Эппиэтээх ред. Л.В. Попова.- Дьокуускай : СМИК-Мастер. Полиграфия, 2001. – 72 с.
17. Оҕо уонна олонхо: Оҕо садын иитээччитигэр /Төрүт омуктар оскуолаларын чинчийэр институт; Хомуйан онордо Д.Г. Ефимова; Ред. Н.И. Филиппова]. – Дьокуускай, 2006. – 66 с.
18. Олонхо педагогикатын оҕо садыгар олохтоохун: оҕо тэрилтэлэригэр көмө пособие / Хомуйан онордулар: Д.Г. Ефимова, С.С. Ю.– Дьокуускай: Бичик, 2013. – 120 с.
19. Олонхо: эти-сиини эрчийии: оскуолаҕа киирэн иннинээҕи саастаах оҕо тэрилтэтин иитээччитигэр метод. хомурунньук /Н.В. Чехордуна, А.С. Ефимова. Т.В. Старостина; Саха Респ. Үөрэҕин м-вота.- Дьокуускай: Компания “Дани Алмас”, 2009. – 32 с.
20. Оскуола иннинээҕи тэрилтэҕэ оҕону сахалыы иитии - үөрэтии программата / Хомуйан онордулар А.Г. Тистяхова, Т.П. Аргунова, Е.В. Сивцева; Саха Респ. Үөрэҕин м-вота.- Иккис тахсыыта.- Дьокуускай: МП “Полиграфист”, 1994.- 73 с.
21. Өбүгэлэрбит оонньуулара / Хомуйан онордо А. Федоров. Дьокуускай, 1990. – 40 с.
22. Понятийно-терминологический русско-якутский словарь по психологии /Научн. ред. А.П. Оконешникова.- Ч.1.- Якутск: Сахаполиграфиздат.- 1994.- 62 с.
23. Попов, Г.В. Этимологический словарь якутского языка /Г.В. Попов.- Новосибирск: Наука, 2003.- 180 с.
24. Попова, Г.С. Воспитание детей у народа саха /Г.С. Попова.- Якутск: Бичик, 1998.- 80 с.
25. Попова, М.А. Саха терут культурата: учууталга кеме пособие /М.А. Попова.- Якутскай: Бичик, 1994. – 72 с.

26. Программно-нормативные документы по физическому воспитанию для дошкольных образовательных учреждений /М-во образования Респ. Саха (Якутия), Упр. физ. воспитания и спорта; Сост.: В.П. Васильева, О.А. Уржумцева. А.В. Анахина. А.Н. Матвеева, Л.И. Павлова; Под ред. С.И. Захарова. – Якутск: 2002. – 84 с.
27. Радынова, О.П. Слушаем музыку: кн. для воспитателя и муз. руководителя детского сада /О.П. Радынова.- М. : Просвещение, 1990.- 160 с.
28. Раевская, Е.П. Музыкально-двигательные упражнения в детском саду: Кн. Для воспитателя и муз.руководителя дет. сада / Е.П. Раевская, Руднева С.Д., Соболева Г.Н., Ушакова З.Н.- 3 изд., дораб. – М. : Просвещение, 1991.- 222 с.
29. Саввина, М.Н. Оҕону ааҕарга үөрэтии уонна сурукка бэлэмнээбин : (ого садын иитээччилэригэр уонна педколледж студэннарыгар аналлаах пособие) / М.Н. Саввина; Саха Респ. Уөрэҕин м-вота. С.Н. Донской- II аатынан Уерэх улэбиттэрин идэлэрин урдэтэр ин-т.- Дьокуускай: С.Н. Донской- II аатынан УеУИУИ изд-вота, 2006.- 56 с.
30. Саха фольклора. Оскуола иннинээги саастаах оҕолорго/ Онордулар: Лепчикова Л.П., Татаринова Х.К., Иванова Г.Н.- Дьокуускай, 1993.
31. Сивцев, Д.К. Саха фольклора: Хомуурунньук / Д.К. Сивцев, Якутскай: Саха сириг. Кинигэ изд-та, 1970.- 336 с.
32. Солнцева, О.В. Образовательная программа дошкольного образования с 3 до 7 лет: от проектирования к реализации: учебно-методическое пособие и методические материалы по сопровождению основной и адаптированной образовательных программ дошкольного образования при реализации ФГОС /О.В. Солнцева.– СПб. : ООО Издательство «Детство-пресс», 2017. – 160 с.
33. Тосхол: национальной оҕо тэрилтэтин базовой программата / Саха Респ. Уерэҕин м-вота; Программаны онордулар: М.Н. Харитонова уо.д.а.- 2-с тахс. – Дьокуускай: Сахаполиграфиздат, 2004.- 72 с.
34. Чахов, А. И. Саха былыргы музыкальной инструменнара. — Якутск: Бичик, 1993. — 75 с.
35. Шамаев, Н.К. Эдэр ыччаты эт-хаан сайдыытыгар сахалыы ньымаларынан иитии /Н.К. Шамаев.– Якутск: Сахаполиграфиздат, 1994.- 79 с.
36. Эльконин, Д.Б. Психология развития человека /Д.Б. Эльконин. — М. : Аспект Пресс, 2001. — 460 с.